

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1974 — Ч. 6 (162)

В. МОРОЗ: ІЗ ТЮРЕМНИХ ПОЕЗІЙ
О. ІЗАРСЬКИЙ: ЗУСТРІЧІ І ЛИСТИ
М. РУДМЕН: В СУСІДНІЙ КЛІТЦІ
В ПЕРЕКЛАДІ Б. БОЙЧУКА
Д. КОЗІЙ: НАД НОВОЮ ПОВІСТЮ
МИКОЛИ ПОНЕДІЛКА
І. КОШЕЛІВЕЦЬ: ОЛЕКСАНДЕР
ДОВЖЕНКО В ОДЕСІ
М. ПРОКОП: ПЕРЕМІШУВАННЯ
НАСЕЛЕННЯ В СРСР І УКРАЇНА

“SUČASNIST” — JUNI 1974
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

НОВОВИДАНІ КНИЖКИ

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО

Б Е Р Е Г Ч Е К А Н Ь

Перше видання цієї книжки, що вийшло двома накладами (в 1955-56 роках) — давно розійшлося. З уваги на тривалий попит на цю книжку, надруковано тепер друге видання, значно поширене. Окрім нових поезій, це видання додатково містить збірку новель "Вино з троянд". Книжка має 310 сторінок.

Ціна: 6.95 дол.

АННА АХМАТОВА-ГОРЕНКО

Р Е К В І Є М

Вперше українською мовою! Світової слави поема в перекладі Бориса Олександрова. Її авторку зараховують до "найбільших поетів 20 століття" (Poems of Akhmatova, New York Times Book Review, Oct. 21. 1973, p. 6). Книжка видана в мистецькому оформленні Мирона Левицького.

Ціна: 2 дол.

З замовленням на ці книжки просимо звертатися до видавництва "Сучасність".

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1974, Ч. 6 (162)
РІК ВИДАННЯ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ
МІЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургарт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська, Олег С. Федішин.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: "Historical Abstracts", "America: History and Life".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ІЗ ТЮРЕМНИХ ПОЕЗІЙ

Валентин Мороз

так жовто світяться купави
із сріберних свічад води
нас згадкою осолоди
про жовті у воді купави

Ти їх зривала на заплаві —
поштівкою прийшли сюди
так жовто світяться купави
із сріберних свічад води

так жовто світяться купави
із сріберних свічад води
і Ти одна і я один
і жовто світяться купави

та торжествує кровне право
де ми з'єдинені завжди
ще жовто світяться купави
із сріберних свічад води

П'ЯТЬ ЛЮБОВНИХ ВІРШІВ

Ліда Паліў

Ти з'явився і відійшов,
а може, тебе зовсім не було?
То хто ж тоді держав мене так цупко,
щоб не упала в безладді в ріку,
якою ішли кораблі в ніч?
То чому ще досі щемлять пучки від дотику
шершавого светра,
кудлатого чуба,
бархатного тіла?

Ти був і не був...

І тільки очі татарські ввижаються по ночах
та залишають тепле тремтіння.

1970

Старовинна хата східнього побережжя
встала чорну м'якість плющу ночі
і тільки, коли ведеш мене по старих сходах,
скачуть світла у дзеркалах і скляних оздобах
античних меблів.

Ми підхмелені, а за вікном вже засвіт
і важко пахнуть магнолії
пружкі, мов молоде тіло.

Тоді ранні птахи нагадують про кінець
того, що ще не почалося.

1967

■
Лорде Байроне, ти прийшов з того століття
і хоча у моїх долонях твоє волосся,
а в устах моїх твої вії,
ти не здригнешся.
Наші чарки давно порожні
перед ватраном, що догоряє,
чому тоді не відходиш?
Ти протікаєш між пальцями моїх рук,
мов вода холодного джерела.
Лорд Байрон не всміхається,
він прийшов з того століття.

1967

■
Наш дім кругом водоспаду,
де час пливе водою
і губиться у водоростях.
У плесі зорять золоті очі
моєї безнадійної любови,
а я несу вже смуток розставання.
До стін липне західне сонце,
холодне мов у сні.
Там грає оркестра Армії Спасіння
на те, щоб каятись
за гріх в неділю.

1973

■
Ранками і вечорами
ходжу повз вікна,
овальні вікна,
квадратні вікна,
вікна в мансарді,
вікна в партері,
темні вікна,
освітлені вікна.
І всюди ти
то всміхаєшся крізь шибу,

6 то не пізнаєш мене.
Кинула б камінь розтрощити скло,
та боюсь, що вб'ю тебе.
Тому далі ходжу безрадісно
ранками і вечорами
повз вікна, в яких твоя тінь.

1974

ЗУСТРІЧІ І ЛИСТИ

Йоганнес фон Гюнтер (1886-1973)

Олекса Ізарський

Йоганнеса фон Гюнтера я бачив лише на портреті в літературному календарі *Spectrum des Geistes*, 1959. Там же я прочитав його біографію на чверть сторінки, вузьку смужку бібліографії й написане в веселому тоні розважання старого письменника про свою незвичайну долю.

Після смерті Й. ф. Гюнтера у травні 1973 року, він саме закінчив вісімдесят сьомий рік життя, мене надить перечитати цей календарний матеріал і згадати цікаву мені людину, дещо підсумувати ним самим помічені несподіванки в своєму житті. Дійсно, він сміявся над чудними збігами обставин у своєму житті, починаючи з дитинства. Так, композитора з нього не вийшло, бо вчити музиці взялися його чотири сестри...

Або ще несподівана "фігура" з його біографії: на шкільній лаві довелося йому раз засидітися завдяки труднощам з російською мовою. Адже хлопчик виростав у царській Курляндії, в Мітаві. Деталь це чудовий з огляду на майбутнє цієї людини. Промине небагато років — і вона перекладе на свою рідну німецьку мову найбільших поетів і прозаїків Росії, стане співробітником петербурзького журналу *Аполлон* і другом найбільших майстрів слова "срібної доби" російської літератури.

Та ще більшою несподіванкою цього життя був перелом у біографії не так особистій, як у біографії Європи і людства: Перша війна, російська революція. Після молодости в рідній Прибалтиці, після помітних успіхів у Петербурзі настав час для поселення в Мюнхені, у Німеччині, а з роками — і в баварській провінції. Та час цей став у житті найщасливішим. На нього припало звершення незчисленних задумів письменника й перекладача. Праці він віддався в такій мірі, що, за його

8 власними словами, "триста разів на рік (він) ішов до ліжка перед дев'ятою годиною (вечора)".

Повслі написана була низка романів, вінок п'єс, здійснено переклад, дійсно корпусу російської клясики, "codex rossicus".

Життєві й творчі парадокси Й. ф. Гюнтера можна ще трохи продовжити. Треба згадати його твердий намір стати артистом. З нього зиріс — драматург. П'єси його мали успіх у глядача, обійшли сцени Німеччини. Але тематика цієї драматургії була запозичена — від *Крейдяного кола* китайців чи *Вазантазени* індусів до Тірсо де Моліна. Ще один з парадоксів: двадцятилітній теоретик літератури виступив у ролі гробаря романа як жанру, а пізніше він став романістом. І вважатиме, що саме роман приніс йому найбільший успіх у житті.

На цьому місці доведеться додати кілька слів до роздумувань Й. ф. Гюнтера над своїм життям, над своєю творчістю.

Справа в тому, що в наш час усі досягнення Йоганнеса фон Гюнтера як оригінального автора вже потрапили в тінь. З його ім'ям натвердо пов'язано вже репутацію клясичного перекладача, майстра перекладу. Багато хто з його земляків, балтицьких німців, успішно працював у цій ділянці словесного мистецтва, проте значення вкладам Й. ф. Гюнтера в цій ділянці літератури стало неперевершеним і незрівняним. Воно — який парадокс! яка трагедія! — затьмарило власні писання автора талановитого і надзвичайно плідного. Воно натаврувало і його драматургію, і його роман найжорстокішим чином: першу назвало переспівом, другий, напевне, — *Unterhaltungsliteratur*.

Широта авторових зацікавлень була в певному розумінні слова порочною. Ні, в ній, можливо, проглянула незгода автора з сучасністю. Цей "закид", якщо він не є безпідставним, цілковито стосується також романів Гюнтера. Не випадково чи не найпопулярніший з них — *Распутін*. Думка про особисте знайомство з Й. ф. Гюнтером виринула в мене щойно в той день, коли я довідався про його переклад *Лісової пісні* нашої Лесі Українки. — В той час жив я вже в Америці. З листуванням справа теж пішла в затяжку: першого листа Й. ф. Гюнтерові написав я щойно на початку 1970 року. Як прочитав подарований мені на Різдво перший том спогадів Гюнтера *Життя під східнім вітром. Поміж Петербургом і Мюнхеном*.

Книга виявилася просто "для мене написаною", до такої міри цікавою мені. Тут тобі і Курляндія, німецьке життя в російській Прибалтиці, про яке я роками чув від моєї вчительки німецької мови Й. О. Філіпсон, родом з Риги. Тут тобі і Петербург, його літературний Парнас, гурток поетів довкола

журнала *Аполлон*, тут тобі і Берлін, Мюнхен, передвоєнна Німеччина. Адже Й. ф. Гюнтер був майже однолітком мого батька.

”Срібна доба” російської літератури подана в книзі Й. Гюнтера тонко і з гідною подиву свіжістю, з несподіваного кута зору. Це була своя, оригінальна правда про культуру й літературу імператорського Петербургу напередодні великої революції.

Про Москву, між іншим, у книзі мова заходила зрідка. Вона не цікавила автора і він обходився в описах її мінімумом деталей. А про Петербург до Гюнтера ніхто ще з німців так не писав. Мені ж це місто було завжди дуже цікаве. У ньому прожив найщасливіші роки свого життя мій покійний батько. Там він зустрічався з багатьма письменниками Росії, починаючи від генерації найстарішої, як от А. Ф. Коні, до наймолодшої, як брати Бурлюки. У ньому десятиліття прожила моя вчителька французької мови, по чоловікові, Н. О. Ветвіницька, дружина відомого пушкініста. Сама вона була родом українка, навіть українська патріотка. Вона закінчила Бестужевські курси й залишилася там секретарювати до революції, до повороту до Полтави, на батьківщину.

От про Петербург мого батька і моєї Наталії Олександрівни нагадав мені Й. ф. Гюнтер. Про місто зведене в фінських болотах, на кістках наших козаків, з українського мармуру — європейськими будівничими...

А крім того мене вразила майстерність авторового викладу, іскристість його мови. До речі, згодом я прочитав уривок з цих спогадів у російському альманасу *Мости*, (15, 1970), і саме мова його здалася мені розрідженою скоромовкою. На тлі такого враження чужим, навіть відворотним здався мені незаслужений дитирамб російській мові, та ще в порівнянні з німецькою, у книзі спогадів Й. ф. Гюнтера.

■
Листування наше було надто коротке і дуже звичайне. Коли ж листи ці читати також поміж рядками, то з них проглядала можливість дуже цікавих людських відносин, то в них угадувалася цілком інтуїтивна приязнь. Жаль мені, що так і не довелося мені побачитися з Й. ф. Гюнтером, що листування наше обірвала смерть мого адресата. А ще перед тим — його хвороба.

Я кинувся писати листи Й. ф. Гюнтерові, а не мав певности, чи подана в календарі адреса його ще дійсна. Довелося послати

10 його моїй приятельці до Мюнхену з тим, що вона потелефонує до видавництва Бідерштайн.

Через три тижні прийшов перший лист від Й. ф. Гюнтера. Я ж у першій хвилині не здогадався, хто це мені написав листа з Кохеля...

Мова в ньому зразу пішла про Україну. Зокрема Й. ф. Гюнтер задовольнив мою цікавість до особи ризького куратора Прутченка, українця, полтавця родом. Свого часу він допоміг юному Йоганнесу ф. Гюнтеру "вийти в люди".

Але я наведу листа повністю:

"Я отримав з Мюнхену, щоправда з незнайомою адресою, Вашого листа від 8 лютого. Таким чином мені залишилося неясним, звідки прийшов цей лист, з Мюнхену чи, може, Ви написали його в Америці.

"Як це вже не є, а я пишу Вам в Америку.

"Ваш лист мене обрадував дуже, бо такі реакції на те, що письменник пише, є саме тим, заради чого все пишеться. Адже пишуться свої речі для людей і в надії при тому, що написане знайде справжню людину й буде для цієї справжньої людини дещо означати.

"З Вашого листа я зрозумів, що мої спогади про Росію спричинили Вам радість. І це радує мене, в цьому бо значення творчості. Ваш лист, такий особистий і такий одноразовий, був для мене справді великим задоволенням, і я дякую Вам за нього сердечно.

"Над другою частиною своїх спогадів працюю я зараз, вона тяжка, бо в ній ідеться про весь цей тяжкий для Німеччини час від року 1914 й досі. Я не вірю, що до кінця року я закінчу свою працю. Отже я не сподіваюся, що ця друга частина (спогадів) вийде з друку до осені 71 року.

"На жаль, я не перекладав з української мови, бо я не володію українською мовою. Я можу лише, коли йдеться про тексти друковані, якщо в цьому є потреба, в них орієнтуватися, але цього було надто мало, щоб з Вашої гарної мови перекладати. Звичайно, я знаю багато українських письменників, що писали по-російському. Моїми улюбленими при тому були найперше Гоголь, якого я багато перекладав, а тоді Лесков, який хоч і не був від народження українцем, проте для якого Україна, — було це споріднення душ? була це звичайна прихильність? — означала багато. Уже завдяки цьому, а це ґрунт важливий, почувую я себе з Україною пов'язаним.

"На жаль, знаю я країну цю надто мало, адже коротке перебування в Києві (задовго до першої війни) значило в даному

разі не надто багато. Зате добре пізнав я цю країну з писань Гоголя й Лескова. Може Вам відоме, що я до певної міри відкрив для Німеччини Лескова. Моє видання Лескова має 3 000 сторінок, звідси Вам ясно, скільки з нього я переклав.

”Щодо ризького, а згодом петербурзького куратора Прутченка (Ви написали прізвище помилково), то я його ніколи на вважав за українця, бо був з нього справжній царедворець і великий поміщик, як також дуже розумна добра, проте понад усе честолюбна людина”.

(19.2.70 р.)

У спогадах Й. ф. Гюнтера я натрапив на згадки про багатьох цікавих мені людей. Про кожного з них мені хотілося б довідатися ще дещо, ще більше. Інша справа, що для цього мені треба було б відвідати мого кореспондента в Баварії. Це було тяжко здійснити: я написав Й. ф. Гюнтерові ще одного листа. Запитав у ньому про його земляка, балтійця Бруно Гетца, відомого мені як великого прихильника України, не тільки як тонкого поета, прозаїка і перекладача з багатьох мов на німецьку. Про нього я збирався написати розділ у задуманій, але здійсненій лише частково книзі про українську тему в німецькій літературі, в тому числі і в німецькій критиці. — Б. Гетц був автором небуденної передмови до виданих швейцарським видавництвом Манессе, у його ”Бібліотеці світової літератури”, оповідань Гоголя.

Між іншим, у зв'язку з цим задумом я звернувся до вдови Б. Гетца і отримав від неї важливі свідчення про життєвий і творчий шлях її покійного чоловіка.

Мені більше ніж цікаво було почути хоч крихітки вражень Й. ф. Гюнтера про згаданих у його спогадах А. Лютера, гімназійного вчителя мого мюнхенського знайомого Ф. А. Степуна, про власника видавництва ”Острів” доктора А. Кіппенберга і ще декого. Проте навропрост потрібним мені здавалося розпитати, без відкладання, негайно, про Бруно Гетца: про нього мало було друкованого матеріялу. Можна було дістати лише декілька рецензій на його книги.

На радість мені Й. ф. Гюнтер згадав про Гетца в наступному листі. Та й решта цього листа була мені далеко не байдужою: в ньому проглядала людська доля також самого кореспондента мого. В ньому зачеплено було його ставлення до України. Ось він, датований 6 липня 1970 року, майже цілковито:

”Вибачте, будьте ласкаві, що я не відповів на Вашого листа від 11-го березня. Власне, за цей час ми переїхали до Кохеля, розташованого за 25 кілометрів на південь від Зегаупту, де ми

12 прожили сімнадцять років. Цей переїзд у квітні з моїми 15 000 книжок і численними речами був незрівняно складним і тяжким. Після такої роботи і напруги ми, нарешті, вибралися до Австрії, де в нас у Бецау у Брегенцвальді є друге мешкання. Я сподіваюся тут відпочити і спробую зайнятися призабутими справами.

"Ваш лист був для мене надзвичайно цікавий, тим більше, що Ви так гаряче зацікавилися моїм покійним товаришем Бруно Гетцом. Хоч востаннє я бачив його у 1913 році, а це ж великий час; як і багатьох інших, нас розлучила війна, але я мав нагоду час від часу милуватися його творами. Він був надзвичайно талановитий чоловік, я можу сказати навіть — геніяльний юнак надзвичайної чистоти. Дивно: коли мені вперше подано було листа від Бруно Гетца, я подумав, судячи з почерку, що його написано рукою надзвичайно шляхетної жінки. Коли ж ми познайомилися, 1910 (?), я справді побачив, що своєю чистотою та м'якістю деколи він нагадував жінку. Жаль, що Ви не маєте змоги ним зайнятися.

"Українське питання багато в чому мені ясне, а проте і неясне також.

"Ви знаєте, що я балтієць: не надто велика балтійсько-німецька література, започаткована вже дуже давно, дала декілька великих письменників, як от, наприклад, Ленца. Проте, я думаю, чи не занадто далеко я сягаю, коли трактую балтійсько-німецьку літературу як самостійну. В українців справа стоїть, звичайно, інакше, бо їхня мова є, поруч російської, самостійною. Нещастям тут було, що Ваш найбільший письменник Гоголь, писав лише по-російському. (Як також Шевченко (?)). У даному разі треба зрозуміти багато що, раніше ніж братися до висновків. І я боюся, що я з усіма цими питаннями ще далеко не впорався. Щоправда, я знаю, як пристрасно люблять українці свою мову, свою народність. І це, звичайно, не випадкове".

У наступному листі Й. ф. Гюнтер згадав нарешті про свій переклад з Лесі Українки. Подаю його теж сливе цілковито:

"Вибачте, що я тільки сьогодні відповідаю на Вашого листа від 1 серпня, як також на Вашу картку з Маямі. Дякую також за надіслану мені фотокопію надзвичайно дружньої статті професора Сечкарьова про мою книгу. Вона, звичайно, принесла мені багато задоволення. Ваш намір порадувати мене був надзвичайний.

"Ваші слова про Вашу Україну, продиктовані великою любов'ю, надзвичайно зворушили мене. Мені так боляче, що я не опанував української літературної мови: мені тяжко (в український текст) вчитуватися, хоч я часто це робив. Але Гоголь

є одним з найлюбіших мені письменників, а потім любови до України навчився я в Лескова. Я багато цікавився українською поетесою Лесею Українкою, й переклав, і дещо перепрацював її п'єсу *Лісова пісня*. На жаль і дивним чином, річ ця не знайшла відгуку в Німеччині.

"Я дякую Вам за добрі побажання з приводу мого нового мешкання, хоч зараз я в ньому ще не живу: туди ми переберемося в другій половині жовтня назавжди. Тоді я й візьмуся за писання другої частини своїх спогадів.

"Тут, в Австрії, ми маємо гарне мешкання, в якому живемо в добру пору року. Бецав має ту перевагу, що в ньому мені добре працюється.

"Ваше дружнє ставлення принесло мені багато радості і надхнення. Я дякую Вам за це. І завжди радий буду знову оримати від Вас листа".

(9.10.70)

Останнього листа написав мені Й. ф. Гюнтер 20. 11 цього ж таки, 1970 року. Присвячений він був головне перекладові *Лісової пісні*. Як на глум, наприкінці листа Йоганнес фон Гюнтер похвалився своїм добрим самопочуттям.

Наведу його повністю:

"Дуже дякую за Ваші дружні слова в листі від 9 листопада. Проте я мушу відразу пояснити деякі непорозуміння. *Лісова пісня* Лесі Українки не була перекладена мною з української мови, а була мені (це сталося 25 років тому) надіслана в російському перекладі, про який я не знаю, чи він є справді переклад, чи, може, лише переспів. Мені надіслав його великий російський філолог, що саме тоді наполягав на тому, щоб я перекладав добрі російські п'єси (!) для німецької публіки. У разі потреби, щоб я їх відповідно опрацьовував. Цей великий філолог, прізвище його Александр Димшиц, вважав *Лісову пісню* просто за одну з найуспішніших російських п'єс. Що Ви на це скажете?

"Я, на жаль, не володію українською мовою, це мені справді дуже прикро, інакше переклав би я *Лісову пісню* з оригіналу. Я й досі не можу збагнути, чому жодна з німецьких сцен не поставила цю чудову річ, тоді як ця п'єса варта була більшої уваги, ніж сотні інших.

"Дозвольте мені сподіватися, що принаймні в майбутньому справи з нею підуть інакше.

"В Австрії я цілковито й добре відпочив, як також зміг там написати одну річ. Тепер я працюю над другою частиною своїх спогадів, яка мусить вийти з друку в вересні місяці.

"А в новому мешканні, що знаходиться не в новому місці, а в селі, в якому я вже раніше жив багато років, почуваю я себе надзвичайно добре. І дякую Вам за дружню цікавість.

"Прошу Вас і далі писати мені, я буду радий, коли отримаю від Вас листа.

"З найкращими привітаннями —

Ваш

Йоганнес фон Гюнтер".

■
Проминуло більше року. На мого листа не послідувало відповіді. Щойно на початку сімдесят другого року написав я Гюнтерові листа з цілком конкретним запитом, чи це не він — Й. Гюнтер! — у двадцятих роках написав сценарій до фільму за п'єсою В. Винниченка *Чорна пантера*.

У мене не було сумнівів, що це зробив він, хоч у німецькій літературі працювало декілька авторів з таким прізвиськом. Але це "Й" надавало мені такої впевненості, що схожим ставало на передчуття істини... Та в березні прийшов мені лист від дружини Й. ф. Гюнтера Анни фон Гюнтер. У ньому першим ділом була розповідь про серію захворювань її чоловіка, це була і грипа, і вірусна ангіна, і запалення нирок, і, нарешті, тяжкий напад ішіясу. Працювати письменникові вдалося тільки недовгий час у серпні. У сімдесятому році Гюнтери так добре попрацювали над другим томом спогадів, а крім того встигли заново упорядкувати свою велику бібліотеку, а рік наступний... "Ми сподіваємося, — написала мені А. ф. Гюнтер, — що чоловікові покращає принаймні настільки, щоб він міг дійти до свого писемного стола, до свого кабінету".

І далі:

"Ви написали, що уривок з Вашого роману надруковано в журналі *Сучасність* і що також Ваш короткий роман *Саксонська зима* вийшов з друку. Чи не могли б Ви попрохати (видавництво), щоб моєму чоловікові надіслали примірник? Можливе це?!

"Ні, спогади (мого чоловіка) не вийшли в 71 році, вони не з'являться також і в 1972, бо мій чоловік не мав можливості їх проглянути, прокорегувати, тим більше, що деякі розділи мусять бути перероблені. Для цього в нього не вистачило сили, бо він хворів. Чи вдасться щось зробити і в цьому році — не відомо.

"Чоловік мусив іншу працю взяти на себе, бо він не є матеріально забезпечений, не має він і пенсії, жити мусить зі

своїх гонорарів. А тим часом він довго не міг працювати. Проте 15 спогади свої він допише, тільки не в цьому році.

"Те, що Ви написали про Винниченка, нас зацікавило. Але мій чоловік просить передати Вам, що він не є тим 'Й. Гюнтером'. Він ніколи не писав сценарія за драмою *Чорна пантера*".

(3.3.72)

У червні минулого року прийшов мені з Мюнхену лист у коверті з чорною облямівкою. Йоганнеса фон Гюнтера вже не було серед живих.

Згодом прийшла ще картка від Анни фон Гюнтер:

"Я дякую Вам за Ваші добрі рядки про смерть мого чоловіка. Дозвольте мені написати Вам пізніше, зараз я не спроможна писати, не можу я Вам зараз написати про останній час життя мого чоловіка. Особливо тяжкими були останні чотири тижні, останні чотирнадцять днів. Він помер вдома, не в лікарні.

"Звичайно, існує бібліографія його творів. У видавництві Бідерштайн, Мюнхен 23, Вільгельмштрассе 9. Його спогади (друга частина) будуть видані, хоч написані вони тільки уривками, у наступному році.

"Мій чоловік багато попрацював у своєму житті, але він не мав успіху в звичайному розумінні слова, навпаки, часто був це навпрост неуспіх, але він ніколи не припиняв працювати. Я, звичайно, буду продовжувати його працю в його дусі".

Наприкінці минулого, сімдесят третього, року прийшов справжній лист Анни ф. Гюнтер. Мова в ньому спочатку була про хвороби в її родині, про смерть її чоловіка. Ось уривок з другої половини листа:

"Завтра буде вже шість місяців з того часу, як він мене залишив самотньою, але я й досі не можу перемогти себе: горе прикрите тільки в такій мірі, щоб зберегти зовнішній спокій на чужих людях.

"Тим часом у мене нічого не трапилось, зовсім нічого. Я не здатна була будь-що робити, зайнятися чимось, бо я сама нездужаю. Кілька днів тому вийшла з друку книжка, яку він ще сам коректував: *Записки мисливця* Тургенева. Вийшла вона у Штутгарті в видавництві "Реклям". Це остання з книжок, задуманих ним, остання послуга російській літературі.

"Добре, що вийшла Ваша книга. Але мені жаль, що мій чоловік не прочитає вже її. Я ж не читаю ні по-російському, ні по-українському. Між іншим, *Лісову пісню* Лесі Українки

16 переклав мій чоловік з російської, не з української мови, і — для німецького театру — переробив, змінив її. Крім того, наскільки я знаю, з української мови він нічого більше не перекладав, адже Гоголь писав по-російському”.

А наприкінці листа додала прохання: “.. наш зв’язок прошу не зовсім обривати і час від часу повідомляти мене про свою працю”.

(27.11.73 р.)

Тепер ясним стало, що даремне я не спробував ще в Німеччині побачитися з Йоганнесом фон Гюнтером, що даремне я не написав йому листа багато років тому. Таке болюче і таке трагічне може бути сполучення двох дуже простих слів: надто пізно! А проте я вдячний долі й за таке знайомство, заочне, листовне. Воно — з моїх справжніх набутків у моєму цілком скромному, в убогому на людей житті.

В СУСІДНІЙ КЛІТЦІ

Марк Рудмен

МАРК РУДМЕН — молодий американський поет, його поезії друкувалися в Атлантик, Поетрі, Гарпер, Греніт, Фоліо, Каліфорнія кварталі, Норс-вест рівню та багатьох інших менших журналах. Друкована тут поема взята з однойменної збірки, яку Рудмен підготовляє до друку. Працює він теж над книжкою перекладів Богдана Ігоря Антонича, яка незабаром буде готова до друку. Переклад "В сусідній клітці" друкується за дозволом автора.

Підїжджаю до Голляндського тунелю,
вслухуюся у глухавий хід мотору
і думаю про впертого коня,
якого я дістав дитиною,
коня, який надто часто зупинявся в бур'янах,
і я тягнув його за повіді,
аж руки різало до крови,
коли всі інші відїжджали далі;
думаю про ті місця, які давно вже
хотілось витяти з своєї пам'яті,
але вони чекали на потрібне світло,
як невидиме чорнило.

Не можу витерти печатки міст,
прибитої на пам'ять;
не можу збутись спомину про батька,
коли мене взяла від нього мати,
щоб я знову повернувся за 15 літ,
жадний його пізнати,
а він від мене відганявся,
наче від напасника.

Підїжджавши до Голляндського тунелю
у таксі,
я тулився до широких
дідових рамен,
і бачив посередині дороги
розпростертого мужчину,
біла лінія дороги
переходила крізь нього.

Машини захлинались ревом,
а проходжі йшли його плечима
наче хідником;
мужчина вдарив правою рукою,
мов крилом,
і вилив з голови червону кров
в калюжу,
що застигла біля нього.

А тепер, в новій квартирі —
матерац у плямах крові.
І життя погаслого пожилця
тривожить мої сни.

II

Я тут живу,
тонучи під хламом розшуків,
під листами поліпшень,
необхідних як вода.

Набираю номери
і говорю з чиновниками від цементу,
з урядовцями від цегли,
з капітаном кримінальної залози, —
лиш рахунок за електрику
приходить точно,
і нічого не міняється.

Тоді іду таборувати в почекальнях
і дякую кравцеві
за великі кишені в штанах,
де можна пхати книги.

III

Запримічую в газетах,
що новини діються весь час,
що все, що діється — новини;
тож сьогодні хочу звідомляти
про нездатність електричної жарівки
пережити власний час життя,
про статичність стін
в відсутності експльозій,
про допасованість цілунків,
що складаються з подвійних губ,
про потребу дір
у круглях,
про захоплене вистрибування
з поїздів у русі,
і про безпотрібність
цьому реченню
кінчатися.

IV

Після всіх цих переоцінок — що маєш,
після років спроб не затикати вух — що маєш,
після витирання ніг при дверях — що ти маєш?
Чи знайшов те нез'ясовне,
чи й далі переходиш кожний закрут,
дивишся у кожную сторону,
з надією знайти?

Вивчивши методу:

як вгадати час, не думаючи,
як брехати, не моргнувши,
як, не стогнувши, страждати,
після всіх потакувань, коли наказують вбивати,
по зневажливій гримасі, як наказують стріляти, —
що з тебе лишилося любити,
що в тобі лишилося любити,
що лишилося любити?

Макс, м'ясник —
сьогодні у своїй м'ясарні,
розтягаючи обличчям звичний усміх.

Я був трішки мертвий, каже Макс —
вони мене вернули до життя.

Макс, м'ясник,
мав атаку серця,
а я прийшов
купити м'яса.

VI

Без роботи.

Піна в раковині —
це все, що залишилося
по хмарі.

Я сполосканий з усього,
крім агоній.

VII

Вивчивши
джерела археології,
коли тинявся по піддашсях,
іду тепер на розшуки
в запущені майдани.

Залізна лапа екскаватора
вивергає ще одну нагрузку
безцінних викопок:
мішок, що має більше дір, чим полотно,
пасок із золотими ініціалами "Л. И",
безіменну кістку
і слова,
нашкрябані ярким червоним
на куску стіни:
"Смерть не має майбуття".

VIII

Під білою парасолькою
сидить моя матір.
Вона киває сонцю,
щоб наблизилось.

Мій ненароджений брат
приносить їй листа.
Побачивши
мій впертий погляд,

губить
форму тіла, —
і для кожного тепер
він невидимий.

Цемент
тріщить
під нею,
тисячі

малих тріщин.
Вона сидить
самотньо,
тонша від повітря.

IX

Часом я жахаюсь
звуку свого віддиху,
лякаюся, що тіло це — не тіло,
це нічиє тіло,
тільки тіло тіла,
і нічого більше.
І коли призадумуюсь,
що робити з таким тілом,
і звертаюся до вчених праць, —
то переконуюся, що можливостей багато,
тільки я один не знаю,
тільки я один
не знаю, що робити!

Лише подумати!
Усі, крім мене, знають, що робити!

Конолюб, вгризаючись острогами
 в боки коня,
 знає, що він робить;
 як мужчина з сильним потиском руки
 знає свою силу;
 як жінка, що ненавидить мужчин,
 і попаде ненароком в твої штани,
 панує над своїми почуттями, —
 тільки я один не знаю, що роблю.

Куди не йду — тіло йде за мною,
 куди йде тіло — я іду за ним.
 Певно, то не вулиця, що тріскає;
 певно, то не дерево, що перев'язане;
 певно, що листок, який росте в твоєму вусі,
 не повинен тебе хвилювати;
 певно, те, що твої руки мають вигляд кігтів,
 не причина ще іти до дерматолога в розпуці;
 певно, те, що дзеркало не може тебе знайти,
 не може тебе знайти,
 не є твоя вина;
 певно, що хребет твій
 служить віссю тіла,
 певно, вісь не ломиться ніколи;
 і коли ти йдеш дощем,
 не мокнучи, —
 певно, завинила тут
 короткопам'ятність твого хребта.
 Певно, ти свідомий того:
 без уваги на тремтіння рук,
 напиток, що розхлюпується із кубка,
 якого ти не можеш втримати, —
 не справа нервів,
 бо, як кажеш,
 ти спокійний, ти спокійний, ти спокійний.

Х

Не знаючи ціни грошам,
 не заперечуючи прямувань людини Ренесансу,
 не ображаючи купців перемог,
 не торгуючи за привілей на нетерпимість,
 не глянувши підшови, щоб не виглядали сходжені,

не вшановуючи смерть присутністю на похоронах, —
які вимоги можеш ставити громадянству?

Не єднаючися з силами Добра,
не шукаючи за ліками на сліпоту в Боготі,
не проколюючи мозолів сусідам,
не перев'язуючи кожну зламану стеблину,
не ставлячи під сумнів божеськість комах,
не осуджуючи епітафій на гробах святих,
не оскаржуючи смерть в сумлінності, —
які вимоги можеш ставити громадянству?

XI

Затиснений у круг простих речей,
не помічаючи ятріння чорних ран
під ватою важкого оптимізму,
рухаюся поміж краплями темноти,
виповзаючи з своєї шкаралуці,
і белькочу про зникання меж
між купами сусідніми сміття.

Бачу повідомлення про евакуацію,
завішене на брамі парку.
Чую, як злітають хмари сажі,
і вітріє вапно.

Чекаю, щоб вода,
п'яна хемікалами топільників,
піднеслася понад загорожу, —
але не підстрижені ще живоплоти,
розхляпані по передмісті,
спасли мене від тої прикрости.

Куди це зникли меблі?
Робочий кінь,
поранений острогами,
здушений невпинним шарпанням віжок,
вертається до свого воза.

XII

Тут я починав,
учився, як в'язати
шнурівки

24 вузлом подвійним,
наче б це могло мене врятувати
від зимних ніг.

З вагонетки в вагонетку
кидав землю,
виривав великі клапті неба,
щоб наповнити корінням.
І нове життя
росло у вагонетках.

XIII

Діри в стелі,
кава, що прилипла до горнят, як паста,
мертві жарівки, —
були переді мною;
та двоокис соди
струмував моїми жилами
далеко до моєї пам'яті.

Обсервую краєвиди
хідників і закрутів,
іду по вулиці,
що мов потвора
із зубів і кігтів, —
думаю про небезпеку
від надмірного спостереження,
коли не усвідомлюю нічого, крім емоцій.

Як навчуся
жити з ліхтарями,
що ростуть, немов залізні дерева,
як не матиму потреби
протиставитися порухам льодовика
або континентальним продувам, —
тоді провірю килим,
чи нема на нім познач будучого гаю,
порозвішую порожні рами
на облупленій стіні,
сяду на пожежні сходи
і дивитимусь на грузовик,
що має напис "протеїн",
приліплений на дах,

і буду думати,
як кожний обиватель,
чи заживаю досить протеїну.

В будинку залишилося
чотири мешканці.
Число кроків перевищує далеко
число ніг.

XIV

Коли все так іде,
як може час
мати лишній час,
щоб марнувати час,
і хто, чому,
з якої речі,
хтось нащось
покинув вістря бритви,
побите на куски,
під нашими дверима,
коли у нас нема дітей?

І як мене запитує людина,
де найкоротший шлях до пташника, —
чи повинен їй сказати,
що всі ми живемо в великій клітці,
чи, не моргнувши,
вказати правильну дорогу
до неправильного місця?

Схоплені між триби,
скрипимо.
Приїжджає наглядач
із банкою олії з написом:
"для тимчасової полегші".
Коли ми полагодили
свої розходження,
нова війна
наново починається
у тиші.

Переклав *Богдан Бойчук*

НАД НОВОЮ ПОВІСТЮ М. ПОНЕДІЛКА ВЕРШИТЬСЯ СУД

Д. Козій

До кабінету Професора (історика літератури) входить Психолог (судовий експерт) і Мандрівник.

Пс: Низький поклін достойному Професорові. Приводжу до вас кругосвітнього Мандрівника, з яким ви бажали познайомитися.

Пр: Вітаю дорогого гостя, що приносить нам подих океанів. Від самої вашої появи мій кабінет розширюється в безмір. Стіни розсуваються, вдалині виринають гори-вулкани, моря-океани. Але що я бачу? Ви захопили з собою нову повість Миколи Понеділка.

М: Своє добро ношу з собою, а цю повість під самим серцем. Вона бо пригадає мені, непоправному скитальцеві, крик на океані: *Рятуйте мою душу... чи нашу душу!* Тривожний крик відлунує в душі, бо це крик на морі життя — чи не так?

Пр: Гм... А не гадаєте, що ця повість є кривим дзеркалом, що відбиває в собі спотворені людські обличчя? Адже вона, з самого засновку, повинна бути документом важливого моменту нашої історії, відтворити дійсне життя в усіх його позитивних і негативних проявах. Тим часом, коли її читаєш, то здається, ніби ти опинився на Лисій горі, де тебе одурманюють відьомські фантазмагорії.

М: Якщо шукатимемо в ній історичних фактів, то — не заперечую — розчаруємося. З автора повісти поганий літописець. Все ж є там картини, списані рукою доброго спостерігача: німецьке місто, що лежить у руїнах; люди, що там живуть, працюють і навіть шукають розваг, дарма що пережили пекло бомбардувань; воєнні інваліди, що окалічили на степах України; і воєнні могили, що німим криком кричать про незчисленні ряди

бійців, скошених на широких просторах і нашої й не нашої землі. А табори наших утікачів! Чи не промовляють до нас дуже реальні, з вашого дозволу сказати б — натуралістичні сцени полювання на людей? Полювання на отих — як їх евфемістично названо — "переміщених осіб" із совєтської займанщини, що їх висланці Червоного Диявола з допомогою американських союзників зганяють, як худобу, б'ють, калічать і силоміць вкидають на вантажні авта, щоб під багнетами загнати їх у безвість! Скільки там і погинуло безневинних! Картини пекельно реальні...

Пр: Чи до реальних картин зарахуєте й епізод про коров'ячу кооперативу? Про те, як то спритники під боком поліції намагаються зарізати корову?

М: Щодо цього епізоду — так, можна мати різні застереження... Але, на мою скромну думку, письменник має право утворювати ситуації на межі дійсності і фікції.

Пр: Тобто має право бавити нас театром маріонеток і, як чародій, смішити простачків?

Пс: Я підписуюся під вашими словами: театр маріонеток. Наш письменник ні трохи не турбується психологією своїх персонажів. Я не знайшов ні одної постаті, яка у своїй поведінці проявляла б послідовність. Самі несподівані скоки. Розв'язуйте, мовляв, психологічні ребуси, дорогенькі читачі.

М: А хіба ви натрапили в житті на багато людей прямо-лінійних, без внутрішніх суперечностей, і то людей, що живуть у т. зв. нормальних обставинах?

Пс: А леж і в суперечностях є своя логіка. А тут? Візьміть, наприклад, таку Люцію Меркурівну фон Шпігель. Чому "фон Шпігель" — я не знаю. Та це ще дрібниця. Отож попробуйте з'ясувати собі її характер. Вона була прекрасною дружиною, яка до нестями кохала свого чоловіка, але вона ж під час війни, щоб рятувати його від смерті, торгувала своїм тілом з вояками.

М: Щось як Дольорес у драмі Лесі Українки.

Пс: Ні, ні! Не рівняйте її з Дольорес! Пізніше, вже в таборі Ді-Пі, поводить вона, як свята, рятує діток від смерті та хвороб. Одночасно не цурається ролі артистки, що чарує зі сцени американських генералів, від яких дістає всякі подарунки, не гребуючи їх ласкою. При тому вона відзначається непересічною інтелігенцією, якою покоряє всіх. Та інтелігенція не стримує її, одначе, від такого невдалого ходу, як одруження (вдруге!) з таким грубошкірим типом, як Кирило. Що ви скажете про таку "психологію"? А Іван Криворучко?

Пр: О, так! Іван — до певної міри репрезентативна постать,

28 що мала б віддзеркалювати психіку кращої української людини. Я сказав би, що це наш доморослий Гаргантюа, іронічний і уцидливо-саркастичний, а при тому мрійник, що збирається вести своїх співгромадян до кращого, моралізує їх, хоч сам він невдатник і не скажемо, що має чисті руки.

М: Не дивуйтеся! Це постать із напівреального й напівіреального острова Ді-Пі.

Пр: Вам не бракує дотепу, шановний Мандрівче! Але, може, краще було б сказати: з цілком іреального світу.

М: Ваша посмішка зраджує, що ви мене по-своєму зрозуміли. Я не хочу тих "переміщених" людей брати на глум. Я так розумію ситуацію Івана Криворучка, як і тих, що з ним. Вони не живуть, власне кажучи, в "реальному" світі, де є людські громади, суспільства, де людина має своє місце, більш-менш тривке місце. Острів "переміщених осіб" оточений реальним світом, з яким остров'яни пов'язані досить штучними вузлами. Треба мати на увазі, що остров'яни — знеособлені істоти. Їх, щоправда, годують, зодягають, дають їм дах над головою в бараках, де вони нидіють фізично й психічно. Мусять нидіти, бо втратили ґрунт під ногами: рідну хату, рідну оселю, батьківщину. Яку ж вартість має людина без батьківщини? До того ситуація "переміщених" українців виняткова. Утративши батьківщину, вони опинилися в ситуації, коли не можуть признаватися до своєї батьківщини, бо признатися до неї — значить віддатися в руки посіпак, які запроторять їх на "родіну" білих ведмедів. І вони ховаються за фікцією. Так і Іван Криворучко придумав і фіктивне своє походження, і фіктивну батьківщину. Коли його урядово питали, де він народився, де проживав і яка його батьківщина, він промовчав, що його батько-українець загинув десь у сибірській тайзі, що його батьківщина — Україна. Допитувачі почули, що він народився у Франції, юнакував на Сіцилії, потім, з ласки грецьких ченців, дістався до жіночого (так!) монастиря в Марокко. Отже, він, властиво, окресленої батьківщини не має. Так креслиться фіктивний життєпис. Іван бо знає: за правду б'ють.

Пс: І ті люди кидаються навсебіч і поводяться так, що ніхто не збагне їх психології. Чи не так?

М: Вони мають психологію людини, яка, втративши ґрунт під ногами, згубила своє "я", стала нічим, є знеособленою фігурою на шахівниці, в чужих руках, залежною від чужої волі. Люди без ґрунту, відомо, топлять свою душу в горілці. Не диво, що чи не найважливішою продукцією в таборі є продукція "сто-

градусової”, якою три добродушні горілочниці рятують душі від меланхолії. Іван має ту перевагу над іншими, що не п'є. 29

Пс: Отже він все таки крандій від інших?

М: Що вам сказати? Він також є нічим, але прагне чимось бути, шукає собі місця в світі, якого нема на іреальному острові.

Пс: Смішний він зі своєю амбіцією! Хоче провадити театр, а навіть купити собі титул доктора тощо, а поводить ся, як пришелепенуватий і грубуватий блазень. Пригадайте собі його поведінку в приймальні лікаря, де він робить бешкети, лається й б'ється з пацієнтами — одно слово, поводить ся так, як актори кельського американського фільму.

М: Алеж це людина з душею. Він належить до тої породи істот, які не тільки хочуть їсти й пити, але й почувають, що мають право на любов, хочуть мати друзів і бачити круг себе людей людських, а не зборище з його сплітками, пересудами й несусвітніми видумками про своїх ”ближніх”.

Пс: Я трохи пізнав його мрії. Він мріє про те, щоб придбати ”грошенята” будь-яким способом, понакуповувати харчів і півдня їх ”наминав би”, а ”все уплівши”, спав би з ситим животом і ні про що не думав би. Це його власні — ”іпсіссіма” — слова.

М: Він не тільки мріє, а справді широко захоплюється мистецтвом, особливо театром. А щодо тих його мрій про грошенята й ситі наїдки — чи не могли б ми припустити, що Іван сміється сам з себе?

Пр: Як той Петро Шлеміль, що втратив свою тінь?

М: Письменник не ідеалізує свого героя. Навпаки, він не шадить і чорних мазків для його портрета. Мусимо стати на тому, що Іван сміється крізь сльози.

Пс: Поетичні сльози?

М: Ні, чисто людські. Він сміється по-запорізьки. Жартуючи, ковтає сльози. За його незлобивим сміхом б'ється гаряче серце. Він не позбавлений тонких моральних почуттів, оскільки він усвідомлює свої хиби. Він окреслює влучно свій душевний стан, кажучи про своє внутрішнє роздвоєння. ”Я переполовинений” — каже він про себе, маючи на думці, що одна половина залишилася на батьківщині, а друга дає себе знати на чужині.

Пс: Я сказав би, що тут маємо справу не з переполовиненням особистости, а з подвійним ”я”: одне ”я” — справжнє, а друге якесь, скажімо, навіяне.

М: Маєте рацію. Оскільки я можу збагнути інтенцію автора, то він справді думає про подвійне ”я”: одне — глибинне,

а друге назверхніс, навіяне. Це друге "я", на мою думку, не віддзеркалює суті людини і може, як таке, відпасти, як відпадає шкаралуша у деяких істот у відповідну пору.

Пр: Треба визнати, що автор покористувався зручним мистецьким засобом: навіяне "я" — чи, як я окреслив би, викривлене або скарікатурене "я" — і "я" глибинне виступають на двох площинах. Перше проявляється в обставинах таборового життя, де воно відбивається в кривому дзеркалі сатири, друге озивається з глибини дитячих і юнацьких спогадів, сповнене ліризмом, що часто потрясає своїм жагучим болем. Але зверніть увагу, що глибинне "я" дає знати про себе вряди-годи і на площині сатири, примушуючи те друге "я" до мовчання. Іван скидає з себе скарікатурене "я", коли виходить із табору і переживає ентузіястичні хвилини в недалекому міському театрі. Так само він весь у полоні ліризму під час морської подорожі, коли він залишив за собою острів Ді-Пі й пустився в невідомий далекий світ. Я спробую вникнути в вашу думку, дорогий Мандрівнику, і вашу, коханий експерте, і розвинути її далі. Не може бути мови, що в такі моменти, які я навів, наступило об'єднання двох половин психіки, бо ніщо й ніхто не в силі утворити з двох докраю суперечних половин цілісну особистість. Скажемо просто: скарікатурене "я" замовкло, а промовило справжнє "я", яке не перестало ніколи діяти в підсвідомості, де, як висловлюється Іван, карбувало "рубці на його серці".

Пс: Пробачте, якщо я невластиво інтерпретую вашу думку. Я гадаю, що ви вже виправдуєте поведінку Івана і знаходите в ній якусь послідовність. Подивіться, що він каже до лікаря, у якого втратив працю, а має за собою цілу низку невдач (цитую з пам'яті, може, не зовсім точно): "Докторе, — каже він, — моя совість до мене ласкава. Вона не докучає мені надто, видно, хоче зберегти мене від зайвих неприємностей... Великих душевних мук я не зазнавав при своїх невдачах". Маємо тут яскравий приклад недоробленості в психології персонажів з боку письменника, про що я вже вгорі згадував.

М: Треба обережно підходити до того, що Іван каже. А що, як тими словами промовляє його гордість, яка ховається під маскою байдужості? Його слово має, припустімо, дві сторони, і властивого значення слова доводиться докопуватися "по другій стороні". Іван не раз глумиться сам із себе, виставляючи на показ свої хиби й слабощі. Так проявляється, дивний для нас, потяг до морального самогубства. Іншим разом вражає нас несмачна буфонада. Але він боліє над станом, до якого докотився. Мусимо

якось нашою вбогою інтуїцією проникнути в сферу психіки понівеченої людини, в якій неможливе стає можливим. 31

Пс: Що то таке? Чи не робить з нас автор далтоністів, і ми можемо бачити тільки одну сторону психіки людини, одну якусь ваду?

М: Якщо йдеться про сатирика, то так. Сатирик не виводить перед нас повнокровну людину, не розкриває повноти її внутрішнього світу. Він завжди однобічний, цілу машинерію людини пускає в рух за допомогою одного рушія, тобто одної вияскравленої вади, як пришелепуватість, хитромудрість, високодумство мірноти, скупість, залася тощо. Так само однобічно судять люди, загалом беручи. Ось що каже один із таборян: "Світ ніякої совісти не знає. Тепер, після війни, всі лише безчестяться. Всі обманюють, шпигують, продають, зраджують".

Пс: Це так діється в хворобливій, звироднілій уяві...

М: На щастя, уява не у всіх звиродніла. В Івана навіть багата. Пригадаймо собі сцену на кораблі, на якому таборяни їдуть до Америки. Іван сидить мовчки, снує бентежні думки, але уява вириває його з болючих роздумів. Вона ніби грається з ним, підсуваючи йому образ бразилійських джунглів і повноводої Амазонки з її крокодилами. Йому нібито вдається осідлати й загнуздати одного крокодила... Уява не спочиває, і вже йому ввижається образ Канади, де він, у заполярному крузі, зустрічає білих ведмедів. "Будемо, — каже він до товаришів недолі, — виганяти їх на пасовиська. Заженемо їх на криги, і будемо берегти, щоб вони там сало собі нагулювали". Його іронія позичає крил ув уяви.

Пр: Іронія має свої відтінки. Буває, що вона освічується поблажливою посмішкою. Так воно є в наведених прикладах. Так посміхається Іван сам із себе, коли йому запропонували в таборі підготувати концерт для американських вояків, а він до того часу тільки й мав справи з театром, що колись розставляв стільці в театрі і приносив артистам крадькома горілку за лаштунки. З удаваною серйозністю запевняє він сам себе, що він "начебто трохи ознайомлений з організаційними театральними справами". — Трапляються, далі, в цій повісті випадки ідкої іронії, яка викликає несмак. Бо чи ж можна насміхатися зі старої "тяжкотілої" співачки, яка хоче виступати на сцені таборового театру, хоч "у співі анічоґісінько не тямить"? Ачей її вік вимагає певного респекту. — Маємо, врешті, і справу з іронією, яка переходить у разючий глум. З таким глумом шмагає автор "пана інспектора", який торгує докторськими дипломами, і тих усіх, що ті дипломи купують у нього. Або чого варта сцена, в якій

32 виставляються на глум "гуманісти" нашої жорстокої доби! Ось їдуть джипи з американськими, французькими та радянськими офіцерами. Їм перетинає дорогу гуска з гусенятами. Шляхетні пасажири зупиняють свої джипи і ... Але, хвилиночку терпеливості, мої панове! Я зараз знайду ту знамениту сторінку... ось вона — 100! "Змилюсь над живим створінням. Яка уважливість, щиросердність до душі живої!.. Господні небеса, схиліться і нечутним цілющим дотиком своїм оцих людей торкніться! Де ж це видано — обчеплені набоями, пістолями, фінками-ножами, а в душі мають повний сніп святої людяності!" Та "свята людяність" не проявляється в них у їх ставленні до людей, бо людей зустрічають вони зневажливими словами та оббризкують болотом.

М: Іронія справляє найсильніше враження, коли маскує глибокі почуття, коли сміх межує з болем, комізм із трагізмом. Можна різними очима дивитися на ту саму особу. Можна зробити посміховище, наприклад, з Дон Кіхота в оповіданні для дітей, але можна трактувати його як трагікомічну постать, як це й зробив Сервантес. В Івана маска то трагікомічної, то — ніде правди діти — карикатурної постаті. Ця друга маска, здається, вросла в його обличчя. Проте він раз-по-раз здирає її. Бо він живе в зачарованому колі, закресленому великим серцем матері, тої матері, яка колись у голодний рік урвала шматок паляниці, призначеної для голодних дітей, щоб хоч на хвилиночку заспокоїти пекучий голод бандуриста, що на базарі грав на бандурі людям, глухим від горя. Той "золотий крайчик" паляниці пропів Іванове серце, і він розкидає "золоті крайчики" доброти і живим, і тим, життя яких обірвалось, як, наприклад, тим воякам, що лежать у могилі в лісі недалеко табору. Як каже Іван, доля "обірвала залізом" чарівну казку напровесні їхнього життя, і ту казку нашіптують їм деревця, що посихляли гілля над могилами. Нашіптує її, власне, Іван.

Пр: Цікаво, що в моменти ліричної напруги мова письменника стає напружено короткою, ніби він хоче сконденсувати почуття. Щоправда, не завжди. Бо він, загалом беручи, широкомовний, сипле й сипле слова, звороти, приказки, порівняння, як з рога достатку чи рога розкоші. Попадаються частенько й гострі словечка, навіть нецензурні...

М: Не просіяні крізь сито пуриста.

Пр: Про слова-колючки каже Іван, що воне і гострі, як витесані шпички, і важкі, як гранчасті цегляні плити, які стукають у тім'я, раничи.

Мовник (входить при останніх словах): Хто стукає в тім'я?

Пр: Це ми якраз про мову Понеділка. Знайомтеся з нашим гостем з-за моря і сідайте, будь ласка. Ми радо вислухаємо вашу думку про мову нової повісти.

Мов: Я ще не систематизував нагромадженого матеріялу. А сказати взагалі...

М: Скажіть просто й коротко: мова пребагата, аж іскриться щиронародним гумором і дотепом. Скажіть: буду писати докторську дисертацію про неї.

Мов: Я бачу, що ви привезли з-за моря багато ентузіязму. Ми тут трохи суворіші. Ви, наприклад, не врахували маси вульгаризмів. Сьогодні така котляревщина — давно пройдений етап. А скільки там видуманих слів! Їх не знаходжу в словнику.

М: У Голоскевича?

Мов: Жартуєте... Недоречний жарт!

М: Пробачте! Я не хотів вас вразити. На лихо, пригадався мені Голоскевич у зв'язку з розмовою, яку я мав кілька років тому з одним мовним редактором — призабув, де то було, — чи не в Лондоні? Отож я радив тому редакторові придбати собі Голоскевича, бодай Голоскевича, бо він не визнавав словників української мови. Казали, що він по-своєму поправляв чи викривляв мову рукописів, які попадалися йому в руки, і доводив авторів до розпачу.

Пр (з усмішкою): Ви мали з ним... особисту справу?

М: Я не пишу. Не маю, на щастя, авторської амбіції.

Пр: Так... Але ми сходимо на інші рейки. Питання мови складне, доведеться шукати кращої нагоди для його обговорення. На цьому наш суд дозвольте закінчити. Присуду не винесемо. Бо як же обійтися без літературного критика? На жаль, він не пошанував нас своєю присутністю. Тепер прошу на чай. А може, вип'ємо за здоров'я нашого кругосвітнього скитальця?

(Здалека доноситься приглушений крик Миколи Понеділка: "Рятуйте мою душу!" Його, як видно, не чують. Тільки Мандрівник хвилину наслухає, потім меланхолійно усміхається.)

ДО СВІТЛА

ПРО ПОЕЗІЮ МІРТАЛИ КАРДИНАЛОВСЬКОЇ

Ася Гумецька

Два роки тому в Еспанії з'явилася тоненька книжечка російських віршів під простою назвою *Стихи*. Ці вірші написала українка Мір тала Кардиналовська, дочка відомого на Україні в 20-их роках письменника Сергія Пилипенка. Поява маленького першого збірника поетеси, за фахом скульптора, викликала велике зацікавлення критики: впродовж двох років з'явилося вже чотири дуже прихильні статті, не рахуючи високої оцінки, яку дав віршам Мір тала проф. Роман Якобсон, відомий славіст, у передмові до збірника. Незабаром ці вірші вийдуть в українському авторизованому перекладі, а сьогодні ми хочемо познайомити українського читача зі зразками глибини й багатства Мір талиного поетичного вислову й світосприймання.

Мір тала поет-лірик. Але що таке лірика? Стисло кажучи, це просто вірші не-епічного розміру й характеру, вірші, в яких об'єктивний світ з'являється як особистий світ поета, пройшовши через його зір, через серце й мозок. Ось як Мір тала говорить про це в одному з своїх ранніх віршів:

*Очі йому навіщо?
Не бачить — просто шкода:
Отам — старий цапище,
Тут дім, а тут колода.*

*Невже нічого більше?
Що, власне, значить "бачу"?
Що той паркан — низький,
а другий — трохи вищий?*

*А може бути й так,
що бачити — це чути,*

*як соняшна ріка
струмить по стрісі круто,*

*І що ота трава,
яка під колесом
розчавлена лежить,
в корінні ще жива;*

*Що сміх буває плачем,
що поступ — вороття,
і все в житті інакше,
ніж ока відбиття.*

Лірик не обов'язково мусить говорити про себе, "вивертати назовні" свою душу. Ліричне "я" рідко з'являється на сторінках збірника Міртали. Вона воліє заступати його посередніми вказівками, як "мені", "моє", або й зовсім уникає згадки про свою особу. Але звичайно це не міняє ліричної основи усіх її віршів, хоч "героями" їх виступають то самотність, то пам'ять, то думка або слово, а ще частіше природа — вітер, сонце, дощ, легенька кульбаба, маленька ромашка, лісовий потічок, рідше — морська хвиля, гроза або грізний вихор. В сьогоднішній поезії природа відійшла набік і стала незначним тлом, поступившись урбанізові, який сам часто губиться у роздумуваннях "без часу й простору". У віршах Міртали читач відчує свіжий подув вітру. Її природа реальна, вона живе, рухається, та це не завдяки штучним персоніфікаціям або романтичному утотожнюванню поета зі стихією, паралелям, порівнянням себе з билиною чи з самотнім листком. Цих ниток, які зв'язували б поета з природою, Міртала не потребує, бо вона справді відчуває себе частиною усього, що її оточує. Вона каже:

*Скажи, земле моя,
хто я?
Схиляються квітки:
ти в нас... в нас ти...*

*Стривай, доле моя,
де я?
Тремтить гілля в огні:
у нім... в мені...*

*Скажіть мені, моря,
хто я?
де я?*

*Вода мені іскрить:
у всьому... скрізь...*

Оце "все" включає не лише землю, але й небо, й далекий космос, й усю безконечність часу й простору. Міртала легко, цілком просто може зачерпнути в небі зірки і ними замінити "свої, згаслі", їй нічого не коштує взяти до рук "свою" комету й ніжно пропускати її світло через пальці на одержу. Слова своєї поезії вона недбало розкидає по небу "зоряним пунктиром", а сонце запрошує зайти до неї в кімнату й бути її гостем — і це все без бравади, без показового символізму й філософування. Ось, наприклад, такий вірш:

*Хай вітер крізь мене свище,
протягом пройме наскрізь,
перепони стануть нижче
і розлетяться кудись.*

*— Сонце, спустися, світе,
заходь і будь мій гість,
твій промінь мене просвітить
наскрізь, у мозкову кість!*

*Життя візьму крихітку,
життя зачерпну ковток,
і веселу картину-квітку
повішу на кожний кілок.*

Не треба думати, однак, що оця легкість у сприйманні довколишнього світу означає поверховість, наївний оптимізм чи короткозорість. Ось як Міртала роздумує над життям:

*Коли сонце долу схиляється —
витягаються тіні.
Коли слід життя кінчається —
думки плінні.
Освітить сонце здалека
оком косим
Тіні, що в літню спеку
висохли від роси.
Відповідей не треба —
втратили змисл,
Світло денне, тверезе,
тривожить мисль.
Погляд соняшний радо
зійшов з доріг,*

Біль, страждання непомітно присутні в цій поезії, тінь вірна супутниця радості на життєвому шляху поетеси. Одначе зло й страждання не викликають у неї відчаю й прокльонів, бо вона людина, що пройшла через духовне чистилище і вийшла з нього переможною, очищеною. Тому й читач мимоволі відчуває цю високу живлющу й цілющу чистоту справжньої духовної поезії, схованої у зовні немудрих словах. Він мимоволі тягнеться до світла, яким просякнена поезія Міртали, сам просякається ним і духовно очищається.

Отже, це поезія духовна у вищому, релігійному сенсі, дарма що слова "Бог" поетеса не вживає, і релігійних тем та біблійних сюжетів у неї не знайдемо. Проте людина молиться не "релігійними словами", а душею і вчинками. Вчинок поета — його словотворчість. Російський поет Йосип Бродський якийсь у розмові висловив думку, що поезія це молитва. Якщо розглядати молитву як любов до всього сотворіння, то вірші Міртали це найчистіші молитви. Її душа повна ніжного благоговіння перед життям — перед сонцем і травою, людською піснею й тінню на снігу, перед усім Божим світом. Вона пише:

*Небо торкнутись землі захотіло —
падає пальцями
літньої зливи
просто із сірого хмарного тіла.*

*Та по асфальті даремним ударом
пальці його
розливаються даром
в калюжі ажурні
по тротуарах.*

*Небо, лиши ти місто замкнуте,
якщо бажаєш
землі доторкнутись!*

*Небо засяло, веселка-усмішка
тонкою дугою;
в діброві дубовій
конвалії гладить
долонею нишком.*

Душа поетеси вібрує в унісон з усіма барвами і звуками життя — від ніжних півтонів і пастелі до гарячих і грізних, повних енергії і сили. З одного боку ми чуємо, що вона хоче, "щоб слово спокійно світило, без зайвих прикрас і пустих переходів", щоб свою "немудру сповідь" говорило "спроквола", але раптом у неї виникає бажання

*Взяти б віршем-кресалом
вогняну дати відсіч,
щоб над життям запалали
пожеж тисячі тисяч!*

В іншому вірші вона говорить про різні життєві дороги: по прямій — "це скучно", на думку поетеси, — або "колом" — це "благополучно", але облудно, бо

*кінець початку ловить хвіст,
а будеш думать помилково,
що у майбутнє бачиш міст.*

Свої роздуми над людськими розшуками справжнього шляху вона закінчує власним вираженням, що

*В малюнку днів, насправді вартих,
падінь, поривів лунуть зграї,
несеться вихор іскр від ватри
і синіх блискавок заграви.*

Оці грізні ноти, що раз-у-раз прориваються серед лагідних та гармонійних, нарешті звучать на повну силу, як у Бетховенській п'ятій симфонії "Буревій":

*Пил копитом топчи,
голос гучний жени,
ген-ген далеко,
туди, де жити легко.
Голос у горлі горить,
пил від копит кипить,
Вільний голос — грім!
Пил стовпом, як дим!
Волі і гніву пожежа
іскрами небо мережить.*

Та цей прометеївський бунтівничий дух не є питомий для

Мірталиного світосприймання, і звуки "бравурних акордів" та "сурм неприступно гордих" її відштовхують. Натомість вона прагне почути пісню "блакитної сопілки" з її ледве помітним сріблястим тоном, що "з життям бринить в унісон".

Поезія Міртали наскрізь метафорична в тому сенсі, в якому ціле наше життя є метафорою, проявом буття іншого рівня. Такі віковічні й багатомовні образи, як сонце, світло, зірка, небо присутні у віршах Міртали як невід'ємна їх частина, як повітря, яким вона дихає. Їх легко навіть не помітити, бо їх функція оздобу чи тропу мінімальна, а щодо символіки, то кожний її сприймає на свій смак і рівень — дехто може взагалі її проочити, а інший відчує містичну глибину, як у пізніх байках Сковороди. Міртала не любить називати усі складники метафори чи порівняння (цих останніх вона взагалі уникає). Не раз її образ "реалізований" поза рядками вірша, і ми бачимо саме його завершення, а хід поетичної думки мусимо відгадувати. Так, наприклад, у вірші "Бродивши берегами" поетеса говорить про слова, які вона знайшла під ногами поміж камінням. Початкового образу "слова, як камінці" або "слова-камінці" немає, проте весь вірш змальовує роботу над словом, як обточування морського каміння хвилями, вітром і дощем:

*Всі гострі та ворожі —
сточив морський пісок,
усі слабкі й порожні —
водою віднесло.*

Цей метафоричний рядок непомітно перетворюється на свою основу, камінці стають словами поезії, яка так до кінця й не названа:

*У визерунки жваво
вони підуть рядками,
я від очей цікавих
їх захищу руками.*

Так само побудовано вірш "Коли думку спіймаєш правдиву", де порівняння "думка, як метелик" не висловлено прямо, а лише натяком, або вірш "Думку голу, безпритульну", в якому образ "думка-жебрак" посередньо реалізовано в картині, що його завершує:

*Блукати скрізь по світу
удвох будемо
з моїм корявим посохом,
кроком повільним, без поспіху
до зір підемо.*

Закінчення це дуже характерне для поезії Міртали — її думка постійно підноситься у височінь, де

*над буднями безбарвними
як райдуга весела
вона полине радісно
високо понад села.*

Враження легкості цих віршів створюється завдяки їх образотворчій системі — недосказаності метафор, їх семантичній сфері (повітря, небо, лет у простір, пунктир, лінія, тінь), а також строфічній організації та ритміці взагалі. Більшість віршів або складається з катренів, або має астрофічну будову. Довжина рядка в середньому чотири-п'ять складів, при чому переносів мало, фраза будується з окремих, закінчених одиниць, які легко містяться в одному-двох рядках. Звичайно кожне речення це окремий образ, кількість образів у кожному вірші невелика — все це створює загальне враження гармонії малих частин, які не губляться, не летять у калейдоскопі, а кожна йде на зміну другій по легкій лінії асоціацій. Ось, наприклад, такий вірш:

*Самітності голій дім
на острові доли пустім —
тут туга панує скрізь,
а радість — рідкий гість.
Час має тут свій закон.
Вогнями чатує з вікон
і блукає одне вночі
безсоння, друга ждучи.*

Ритмічна канва віршів Міртали досить різноманітна. В її інтонаціях часто зустрічаємо запити, прохання, звернення, оклики, і всі вони розмовного, не риторичного забарвлення. Атмосфера інтимності, розмови з близькою людиною у великій мірі залежать від оцих інтонацій і фразеології на зразок "Чом ти ближче не станеш?", "Хіба помріяти не вільно", "Ах ти, морок ночі!", "Ти, хвиле, мене не лякай" і т. п. Але тон цей ніколи не стає запанібратським чи простакуватим. Від легкої іронії, веселого пісенного розміру поетеса раптом переходить до тонкого поетичного образу і глибокої, скритої під ним ідеї. Ось приклад:

*Я карточний дім
хочу зложити
і в домі тім
хоч день пожити;*

*На дні ріки
погратись з йоржем,
у танець піти
удвох з вітерцем.*

*Злетіти б мені
кометою вдаль,
прокреслити у пільмі
золоту спіраль.*

*Стрілою злечу,
в мету влучу,
роздути хочу
життя свічу!*

Поруч з ритмічною легкістю вірш Міртали відзначається гармонією поетичної мови. Поняття "музичности", "мелодійности" — це дуже приблизні окреслення того звукового ефекту, який на нас створює жива людська мова, втілена у віршах поета. Можна відокремити так звані евфонії — алітерацію, оноματοпею, тощо, але самий факт наявності звукових повторів не пояснює того ефекту гармонії, яке промовляє не тільки до нашого слуху, але й до пам'яті, до схованих там звуко-смыслових асоціацій, до нашої уяви та інтуїції і, скажім "ненауково", до нашої душі. Колись поети не боялися відверто говорити про "музику сфер", яка їм чулася у всесвітньому просторі і яку вони нібито змогли зловити. Сьогодні цю музику намагаються схопити компютером, зафіксувати статистично. Секрет поетичної гармонії від цього не перестав бути секретом, тому радше ніж намагатися його відгадати, процитуймо ще кілька рядків, у надії, що читач сам відчує їх звукову красу:

*Вітра примхою сполошений
впав на море
колос скошений.*

*Хвилі колос колисали —
підносили,
вниз спускали,
віднесли в глибини
темносинії,
де живуть акули
та актинії.*

*Море, надвечір вже зморене,
зірками морськими п'ятипалими
ловить в небі зорянім
проміння пальове.*

Або ще один зразок:

*Пам'ять промінням жагучим
вечір дальній торкнула,
в споминах сяйві блиснуло
кохання оте неминуче.*

*Вітер відносить бистрий
пам'яті промінь в тумани,
гасне вечір обманний,
тануть споминів блиски.*

Хочемо висловити надію, що наша обдарована поетеса не ховатиме свій дар, а обдарує нас ще не одним чудовим віршем, і, може, цим разом вже українською мовою.

ОЛЕКСАНДЕР ДОВЖЕНКО В ОДЕСІ

Іван Кошелівець

Ця стаття становить розділ з монографії про життя і творчість Олександра Довженка, над закінченням якої тепер працює автор. Мова тут про важливе в житті Довженка рішення: залишити Харків, де він працював карикатуристом у газеті Вісті, і виїхати до Одеси, щоб стати кінорежисером. Далі розповідається про перші режисерські спроби Довженка.

Редакція

Тут починається ще одна легенда, у поширення якої сам Довженко завинив лише частково. Про виїзд з Харкова до Одеси, щоб стати кінорежисером, в "Автобіографії" сказано наступне:

"В червні 1926 року я просидів ніч у своїй майстерні, підбив підсумки свого невлаштованого тридцятирічного життя, вранці вийшов з дому і більше не повертався. Я виїхав в Одесу на роботу на кінофабрику як режисер".

У короткій "Автобіографії" на кілька сторінок можна написати й так, хоч і тут Довженко висловився не без розрахунку на ефект. Але його біографи не додивилися, власне — не хотіли додивитися, бо тоді не було б легенди, що перед цим в "Автобіографії" є ще одна багатозначна фраза:

"В цей приблизно час (перебування Довженка у Вапліте — І. К.) я зблизився з українською кіноорганізацією ВУФКУ. Я робив для ВУФКУ плякати і часто туди заходив".

Не хотівши це врахувати, деякі автори книжок про Довженка уподобали вищенаведене твердження: мовляв, просидів ніч, виїхав до Одеси, став режисером. Легенда. Вона й пішла до широкого вжитку, знайшовши найефектніше втілення в книжці російського автора Р. Юрєнева. Зацитуємо його докладніше:

"На березі Чорного моря стояла людина тридцять двох років. Усе її майно лежало в худенькій валізі на віддалі.

Дивлячися на хвилі, що розмірено набігали, людина з прикрістю думала про те, що за багато чого бралася в житті, де в чому мала успіх, але ні до чого не приросла серцем. Не було шкода ні кинутій в Харкові кімнати, ні залишених у ній закінчених і незакінчених картин, ні здобутого становища відомого карикатуриста, ні раніше облишених фахів учителя, керівного робітника Наркомосвіти, дипломата. Треба братися за нове діло, пора було починати творити.

”Просто з берега моря людина попростувала на розташовану поблизу кінофабрику. Він не почав говорити про те, що привели його високі мотиви, що шукає він можливості найповнішого й найефектнішого служіння народові. Не став питати ні про житлоплощу, ні про зарплатню. Просив тільки роботи. Брався за першу-ліпшу. Хотів найвідповідальнішої, найскладнішої. Йому й дали найскладнішу. За кілька днів він уже приніс сценарій, а ще за кілька — ставив свій перший фільм”. *

Чи стояв на березі Чорного моря Довженко і що він тоді думав, про це Юренев знає стільки, скільки й ми. Образок вигаданий для ефекту, який при ближчому розгляді виявляється порожнім.

Справа була далеко не так проста, що буде видно з дальшого. А покищо запам'ятаймо цю хвацьку фразу Юренева, якою він твердить, що Довженко ”за кілька днів уже приніс сценарій, а ще за кілька — ставив свій перший фільм”, і повернімося ще до Харкова, з якого втік Довженко.

Це слобожанське місто наслідком політичної кон'юнктури стало на якийсь час столицею України. Чистий випадок: більшовики обрали його на столицю просто тому, що в Києві вони зазнали поразки на з'їзді Рад у грудні 1917 року і втекли до Харкова. З таким самим успіхом вони могли опинитися й у Катеринославі, де мали поважний осередок. Але повела їх дорога на Харків просто тому, що саме там відбувався з'їзд більшовиків Донецько-Криворізької ”республіки”. Об'єднавшись до спілки, вони проголосили свій уряд України на противагу Центральній Раді в Києві. Так Харків став столицею.

Звичайно він мав переваги над Катеринославом чи першим-ліпшим українським центром у тому, що був містом живих українських традицій, містом Григорія Сковороди й Василя Каразіна, першого на Україні університету, сильної течії українського відродження 19 віку, що творило сприятливий ґрунт

---

* Р. Юренев, *Александр Довженко*, Москва, 1959, стор. 11-12.

для розбуялого національно-культурного будівництва у перші роки по війні й революції.

Ми далекі від того, щоб ідеалізувати тодішній Харків, але, попри багато рис провінційності, він, ставши адміністративним центром України, динамічно виростав на столицю. До речі, був єдиним містом, яке тоді на Україні росло й будувалося. При тому обидва міста, що тоді претендували на ролю столиці, мали різко відмінний стиль. Київ, що опинився на периферії, був спокійніший і з погляду інтелектуального життя, скажемо так, солідніший: тут була Українська Академія Наук, при якій купчилися установи для ґрунтовних досліджень історії української культури.

І якщо Харкову, як університетському центрові з великими традиціями філологічних студій так само ж не був чужий академізм, то він бурхливим потоком життя був відсунений десь на задній плян. Тут був поставлений наголос на творенні нової літератури, хоч, може, галасу навколо неї було й більше, ніж самої літератури. Наводячи цю паралелю, ми, звичайно, вдаємося до спрощеної схеми, яка приблизно віддає істоту різниці між двома столицями. Продовжуючи далі, можна сказати, що для Харкова того часу не був би типовий поет-ерудит, як були професорами філології майже всі поети-неокласики в Києві. У Харкові навіть людина з солідною підготовою до наукової праці, як Майк Йогансен, гребувала самим поняттям академічної науковости. "Безсумнівно, — каже про нього Юрій Смолич, — він був дилетантом, але в багатьох галузях знання він знав значно *більше*, (підкреслено в оригіналі — І. К.), ніж інший фахівець цієї ж таки галузі знання"... Він залюбки працював і науково, — "тільки не дай Боже, не на службі в Академії наук! Науковими колами Майк гребував і висміював їх, де тільки міг..." *

Майк і був типовий для того часу, але ще більше було таких, що його ерудиції не посідали. До Харкова збиралися тоді ті, хто, не мавши якогось певного фаху і чувши в собі якщо не вроджену геніяльність, то великий талант, — мав сміливість братися за все і приготований був на другий день стати знаменитістю. До речі, серед "академіків" літератури (Вапліте розшифровується як — Вільна академія пролетарської літератури) більшість була таких, що до них поняття академічності не дуже пасує. Харків для всіх був центром притягання, і коли десь у ті часи, про які мова, Микола Хвильовий писав про "вози віршів, що риплять до

* Юрій Смолич, *Розповідь про неспокій*, Київ, 1968, стор. 109.

46 города по великому тракту”, то цей город був — Харків. Оскільки ж атмосфера тоді панувала творча і наша культура була на піднесенні, з людей, що туди напливали, виростали й дійсно значні таланти.

Ні, це місто вже не було зовсім провінційне, принаймні пристрасно не хотіло таким бути. І воно якраз відповідало Довженкові далеко більше, ніж Київ, бо саме для таких, як він, відкривало можливості діяти в будь-якій галузі, бож можна було братися за все, де було порожнє місце.

І все ж Довженко такого собі місця в Харкові не знаходив. Ще не знаючи певно, в чому його покликання, він відчував у собі творчу силу на ті масштаби, при яких індивід підноситься на вершини, на яких поруч ніхто не стоїть, і на ролі пересічного, що поволі торує собі дорогу в ряду інших, ні за що не погодився б. Не тільки невлаштованість родинного життя гнала його з Харкова. Не влаштовувала його й роля скромного карикатуриста у *Вістях*. А в сумнівності успіху на полі малярства він устиг переконатися за три роки, мабуть, досить інтенсивної праці в Харкові. Тож годі було йому рівнятися з таким майстром (з яким вони, до речі, працювали в одній майстерні), як Анатоль Петрицький, за слухним окресленням Бажана, ”більш досвідчений у мистецтві живопису та, певне, і більший у цьому мистецтві господар”.

Близький був Довженко і до літературних кіл, був одним з засновників Вапліте. Але тоді йому ще й не в думці було, що колись бути йому уславленим письменником: а бути при літературі в ролі другорядного ілюстратора йому, звісно, не пасувало. Звідси така його зневажлива оцінка літературного життя в Харкові:

”Треба думати, — читаємо в ‘Автобіографії’, — що верховоди цих організацій (Гарту і Вапліте — І. К.) вважали мене за маленького при них ілюстратора та ще й карикатуриста, отже й за веселого хлопця, а мені сумно було дивитись на їх безпросвітну провінціальність, некультурність і вузькість. Іноді мені здавалося, що я не на вечорах, а на вечерницях, не на засіданнях, а на колядках, і я почав від них відходити. Я не знав, куди подітися, але відчував, що далі так жити не можна”.

Хто не знає атмосфери тодішнього Харкова і дістане це свідчення через чужі руки, той прийме його за чисту монету і допустить наївної помилки, як це зробили автори французької книжки про Довженка, прийнявши як факт констатацію провінційності тодішньої столиці України. ”Життя Харкова, — пишуть вони, — гнобило Довженка. Він ненавидів цю випадкову

столицю, що лишалася безнадійно провінційною. Він ненавидів посередність інтелектуального життя і потворність запилюжених вулиць. Він мріяв все зірвати динамітом, щоб побудувати на його місці гарне модерне місто”. *

Скільки ми знаємо, таких мрій у Довженка тоді взагалі не було, вони пізнішої дати і стосувалися не Харкова, а Києва.

Тільки недавно стало відоме, що перш ніж залишити Харків, Довженко замислювався й над можливістю проби сил у театрі. Тільки ж за умови, що й театр цей мусів бути не звичайний. Довженко погодився б лише на влаштування такого монументального дійства, яке доти ніде бачене не було. Тому й зрозуміле свідчення Юрія Смолича про швидке його охолодження до театру:

”Та захоплення театром було в Сашка скороминуче: він у театрі зразу й розчарувався. Коробка театрального кону була замалою для тих ідей і уявлень, які вирували в буйній фантазії Сашка, сценічне мистецтво ніяк не відповідало задумам, темпераменту й масштабам його мислення. Сашко мислив широкими, всеосяжними категоріями, і реалізація таких задумів та художніх уявлень шукала собі і відповідних просторових масштабів. Але не лише простір театрального кону не задовольняв Сашка, — його фантазія вимагала права на часті зміни дії, зміни місця дії, зміни часу, зміни самих лицедій... Він мусів *мати право* на необмежене ширяння думкою і образами по всіх світах і по всіх часових дистанціях, — він повинен був *мати право* на найповніше, найширше використання можливостей мистецького перетворення”. **

Такого театру звичайно Харків тоді не міг йому дати, не лише тому, що самі театральні споруди для такого задуму не були придатні, та ніхто й такої не дав би Довженкові з одного дня на другий: жодна з них не гуляла порожня; і тодішня драматургія не в стані була б запропонувати Довженкові твір для такого монументального дійства. Але мислив він у душі доби, для якої народився: кілька років пізніше (здається в кінці двадцятих) Микола Скрипник запроєктував побудову монументального театру в центрі Харкова, розрахованого на тисячі учасників, який уже дістав був відповідну назву: Театр масового дійства. Однак, не чекати ж було Довженкові на час, коли з'явиться цей проєкт, та й не дочекався б: наступні події пішли так, що проєкт

* Luda et Jean Schnitzer, *Alexandre Dovjenko*. Editions Universitaire, Paris, 1966, p. 25.

** Юрій Смолич, *Розповідь про неспокій*, стор. 158.

48 Скрипника не був реалізований, а потім перестали про нього й згадувати, наче такого й не було.

Так і зневірівся остаточно в можливостях знайти собі застосування в театрі Довженко. Треба було шукати вилому у зовсім щось нове, де на нього чекали відкриття. І це було — кіно. Хоч воно й не було новиною і на Україні існувало вже якийсь десяток років, українське кіномистецтво на середину двадцятих років усе ще животіло в зародковому стані. Його можна було наново відкрити й почати по-справжньому з нової сторінки. Автором її вирішив стати Довженко.

Самі обставини життя в Харкові сприяли наближенню Довженка до кіна. За рік до його прибуття до Харкова, точніше — 13 березня 1922, було утворене ВУФКУ (Всеукраїнське фотокіноуправління), яке відразу ж розвинуло активну діяльність, притягнувши до співробітництва в ділянці сценарної й редакторської справи значні літературні сили. Жив Довженко у будинку на Пушкінській, який Василь Блакитний виклопотав для співробітників *Вістей*. Серед інших там тоді жили Михайль Семенко, Юрій Яновський, Микола Бажан, що всі вже тоді працювали у ВУФКУ. Вони сходилися у спільній залі (що служила Довженкові й за майстерню, мавши поміст посередині, який дістав назву "лужайки") на розмови, які раз-у-раз перетворювалися на гострі дискусії і часто починалися з "суперечок про місце кіна в системі мистецтв, про українську національну форму в кінематографії, про те, що розвиток української культури далі неможливий без розвитку кінематографа" (Бажан).

На лікування дружини Довженко потребував грошей, а що тоді письменники й мистці ще не були державними службовцями, а тому й не мали державного утримання, як тепер, доводилося шукати підробітку, і друзі йому допомагали, через те такі ВУФКУ: малювати режисурні плякати для фільмів, які Довженко робив з великим смаком, так що якби вони збереглися — становили б не абияку мистецьку вартість. Майк Йогансен, майстер укладати титри до німих фільмів, ділився з Довженком і цим заробітком. Взагалі з ВУФКУ була зв'язана, сміливо це можна твердити, більшість ваплітян. З відомих, крім уже названих, працювали сценаристами ще Г. Епик, О. Досвітній, М. Майський. Вартий згадки і такий цікавий деталь, який відкрився недавно: перші організаційні збори Вапліте відбулися також у приміщенні ВУФКУ. У збірці документів, опублікованих Юрієм Луцьким з архіву Аркадія Любченка (*Легкосиня даль. Ваплітянський збірник*, Нью-Йорк, 1963), між сторінками 32-33

вставлена репродукція Довженкового малюнка з написом чіткою рукою: "На засіданні 20. 11 25 р. у ВУФКУ утворення Вапліге, намалював О. Довженко проект жетона для академіків".

Довженкове зближення з ВУФКУ тривало досить довго, у всякому разі більше року, заки дійшло до тієї вирішальної червневої ночі, по якій він виїхав до Одеси, щоб до Харкова вже не повертатися, і, якби вірити Р. Юренсву, замислено постояв над Чорним морем. А як було з сценарієм, що його ніби, згідно з тим самим автором, Довженко написав за кілька перших днів перебування в Одесі?

Теж далеко інакше. Короткий харківський період Довженкового життя дуже докладно зафіксований у спогадах багатьох сучасників. І ось що говорять ці свідки.

Не входячи у точніше визначення дати, Бажан у цитованій уже статті говорить наступне:

"Тут же, на цій 'лужайці', почули ми й задум комедії про Васю-реформатора (перший сценарій Довженка — І. К.), згодом невдало зафільмований зовсім ще тоді недосвідченим у кіні, молодим, талановитим театральним режисером і учнем Курбаса Фавстом Лопатинським".

Два інші свідки висловлюються дещо точніше. Марія Романівська, журналістка, на той час, про який мова, теж співробітниця *Вістей*, а пізніше редакційний співробітник ВУФКУ і сценарист, оповідає про зустріч нового 1925 року в товаристві "плужан". Був там і Довженко.

"Навколо Довженка, — продовжує Романівська, — вже збирається чималий гурт. Покинувши вечерю, горнутья до нього, бо хто ж не знає, який Довженко майстер оповідати. Сьогодні Сашко говорить про кіно. Він захоплений, закоханий у кіномистецтво".

Варта уваги дата: новий 1925 рік, за півтора року перед "раптовим" виїздом до Одеси. Але цитуємо далі:

"Довженко розповідає, що пише кіносценарій *Вася-реформатор* розповідає багато варіантів цього сценарію..." і т. д.*

І ще один свідок — Олександр Грищенко, який з юнацьких літ аж до смерти Довженка був з ним у приятельських стосунках. Щоправда, Грищенко не завжди надійний, бо часто переповідає, як своє, те, що Довженко написав сам про себе, але у випадку *Васі-реформатора* такого Довженкового свідчення немає, і тут Грищенкові можна вірити. Отже:

* Марія Романівська, "Далека наша кіноюність" *Вітчизна*, 1969, ч. 11, стор.

"Між іншим, деякі кінознавці твердять, нібито сценарій фільму *Вася-реформатор* Довженко писав, уже будучи в Одесі.

"Зовсім не так. Цей сценарій Довженко писав восени 1925 року в Харкові в своїй майстерні на Пушкінській вулиці". *

Від спогадів не конче вимагати точности в датах, але всі свідчення говорять незаперечно, що *Вася-реформатор* написаний у Харкові. Можна б на цьому скінчити. Але доведеться звернутися ще до одного свідка, важливого не так на підтвердження й без нього ясного факту, як задля того, що він цікаво доповнює попередніх про виїзд Довженка з Харкова до Одеси. Відомий діяч українського кіна Олексій Швачко, що тоді працював помічником режисера в Одесі, оповідає, що на весні 1926 року режисер Ф. Лопатинський почав знімати *Васю-реформатора*. До речі, на цьому фільмі почав свої перші операторські спроби Данило Демуцький, ім'я якого в дальшому тісно пов'язане з кінотворчістю Довженка. Робота не клеїлася. Лопатинський полаявся з директором і на якийсь час покинув кінофабрику. Режисуру доручили за сполученням операторові Й. Роні. А що не клеїлося й далі, новий директор фабрики Павло Нечеса (далі цитую Швачка) "наказав: щоб посилити творчий склад групи *Вася-реформатор* — викликати з Харкова й прикріпити на весь час знімання автора сценарію Олександра Довженка". **

Аж оце був останній поштовх для виїзду Довженка в Одесу. Що далі було з сценарієм, скажемо на своєму місці.

Довженко в Одесі. Оце його настрої і перше враження від кінофабрики:

"...Таким чином, на тридцять першому році життя мені довелося знову починати життя і навчання по-новому: ні актором, ні режисером театральним я до того часу не був, в кіно ходив не часто, з артистами не знався і теоретично з усім складним комплексом мистецтва кіна знайомий не був. Та і вчитись було ніколи і, мабуть, в Одесі й ні в кого. Фабрика була досить солідна, та культурний рівень її був низький і фільми не визначались високою якістю" ("Автобіографія").

Оцінка в основному вірна, але треба враховувати, що вона зроблена пізніше, вже з перспективи 1939 року. Як дивитися на Одеську кінофабрику, враховуючи обставини часу, вона

* Олександр Грищенко, *З берегів зачарованої Десни*, Київ, 1964, стор. 100-101.

** Олексій Швачко, "Спогади про незабутнє", у зб. *Кризь кінооб'єктив часу*, Київ, 1970, стор. 68.

виглядала так: засноване 1919 року на базі приватного підприємства Харитоновна, це аж до кінця 1920-их років було найбільше кінопідприємство в СРСР і фактично єдине на Україні, бо Ялтинська кінофабрика давала відносно невелику продукцію, а нова Київська почала працювати шойно з 1929 року.

На час появи Довженка в Одесі там працював гурт досвідчених на той час (може, ліпше буде сказати — рутинованих) режисерів: Петро Чардинін, Володимир Гардін, Микола Охлопков, Георгій Тасін, Аксель Лундін. Усе це росіяни. Український автор нашого часу, вимуштрований на клішованих формулах "братерства" і "братньої допомоги", у 1964 році, не пошанувавши правди, зробить з цього такий висновок: "Україна ще не мала своїх національних режисерських кадрів. Тому велику допомогу в становленні українського кіна подавали російські режисери".*

Звичайно, це звучить пародійно. На той час всесоюзного кіноцентру ще не було, ВУФКУ було самостійною організацією (РСФФР мала своє "Госкіно" й ін. організації) і навіть закордонні операції полагоджувало безпосередньо, не через Москву; ніхто до Москви за "братньою допомогою" не бігав, і ще в 1928 році Микола Скрипник (як нарком освіти) одверто відкидав зазіхання московських кіноорганізацій провадити фінансові операції на шкоду українським інтересам. Він вимагав чіткого організаційного розмежування й суто комерційних розрахунків.

Названі вище режисери не конче уникали української тематики і не конче були українофобами, вони були просто заробітчани і працювали, де їм вигідно було. Дійсно байдужі до української культури, вони брали до виробництва сценарії, за які їм платили. Траплялося, що "крутили" й українські: *Остан Бандура* (1924, режисер В. Гардін), *Укразія* (1924) і *Тарас Шевченко* (1926, обидва П. Чардиніна) та й ін.

Картина буде неповна, як не додати, що були вже в Одесі й

---

* Сергій Плачинда, *Олександр Довженко*, стор. 32. Не можна однак не віддати належного цьому авторові, коли він тут таки й спростовує себе, але для певности не власними словами, а посилаючися на російського історика кіна М. Лебедєва: "... не всі московські кіномайстри вірно розуміли своє завдання. Деякі з них розглядали свою діяльність на Україні як тимчасовий епізод в особистій біографії. Вони не вивчають глибоко історії й культури українського народу, уникають української тематики. Такий гастролерський підхід не міг, зрозуміло, сприяти ні вірному зображенню в кіні української дійсности, ні виникненню української національної форми кіномистецтва" (М. Лебедєв, *Очерк истории кино СССР*, т. I. Москва, Госкіноиздат, 1957, стор. 231).

52 українські режисери. Назвемо трьох: Арнольд Кордюм, Юрко Стабовий, Фавст Лопатинський. Перші два нічим у кіні не визначилися і до ентузіястів українського відродження не належали. Єдиний Лопатинський, з школи Л. Курбаса, був людиною нового часу, але натоді він шойно починав і ще нічого путнього не зробив.

Як додати, що були вже й українські кіноактори (М. Заньковецька знімалася в фільмі *Остан Бандура*, А. Бучма у фільмі *Тарас Шевченко* й низці ін., був уже відомий М. Надемський), то можна сказати, що в тій специфічній для Одеси українсько-російсько-космополітичній атмосфері український дух поволі, але впевнено здобував свої позиції на кінофабриці, але українського кіна ще не було. Воно чекало на приход Довженка.

Отож, останні два речення у наведеній цитаті з "Автобіографії" Довженка стисло й вичерпно характеризують Одеську кінофабрику. І все ж, чи справді таки не було йому в кого вчитися? Адже Чардинін працював у кіні з 1909 року, Кордюм — з 1912, Гардін — з 1913, і про Чардиніна всі сучасники, самі обізнані з фахом, говорять, що він був вельми вправний і досвідчений режисер.

Воно так і ні. Треба пам'ятати, що на той час світове кіномистецтво було далеко попереду від усіх досягнень одеситів. Уже до історії належали і відкриття Д. В. Гріффіта, і Г. Ллойд, і Б. Кітон, і перша слава Ч. Чапліна. Двадцять роки були "золотим віком" німого кіна: у Німеччині Ф. Лянґ у 1923 році продукував *Нібелюнги*, Р. Віне вже давно експериментував у кубістичному оформленні *Кабінету доктора Каліґарі*; у Франції почали свою кар'єру два режисери, що створили добу в кіномистецтві — Рене Клер і Жан Ренуар; врешті, росіяни вже мали Ейзенштейнового *Броненосця Потьомкіна* (1925). А в Одесі все ще працювали по-старому. Той таки досвідчений Чардинін, що вмів усе точно обрахувати й ніколи не ризикував провалом, працював достоту так, як і попереднього десятиліття. Це було не мистецтво, а рутина:

"Працював режисер Чардинін швидко і впевнено. В його роботі відчувався великий досвід професіонала. Щоправда, з акторами працював він мало, довго не репетирував, бо актори грали свої ролі грамотно, але особливих творчих пошуків у Чардиніна не було. Усе в нього було розписане точно. Монтажні переходи одноманітні — загальний, середній, великий плян. Мізансцени будувалися стандартно, завжди обличчям на апарат. Усе йшло рівно, за наперед продуманим пляном, тільки іноді

режисер робив павзу, що обмірковував, стоячи біля свого режисерського стола... і знову кадр за кадром тривала зйомка”.*

Ясна річ, що тут учитися не було чого, і оце постава Довженка:

”...Я почав відвідувати натурні зйомки одного одеського режисера недалеко від фабрики. Те, що він робив на зйомці зі своїми акторами, було настільки погане і так безпомічне, що я відразу повеселішав. Я подумав: якщо я бачу, що це погано, і знаю, що саме погано, значить, я не такий уже безпорадний. Більше того, я просто візьму і зроблю краще” (“Автобіографія”).

Це суверенна постава майстра, що свідомий свого покликання і певний (скажемо так — спраглий) негайного успіху. Так він і мусів прийти на кінофабрику, бо інакше б і не ввійти йому в історію світового кіномистецтва. Але тут на нього чигала й небезпека: чи справді так і можна, щоб зовсім не вчившись? Практика показала, що вхопити таємницю нового мистецтва так само важко, як невловного Протея; треба було дійти до специфіки й техніки кіна, зазнавши спочатку й прикрих поразок. Щоправда, Довженко подолав перші труднощі за розмірно короткий реченець. Ледве минув рік по цьому, як уже вийшов на екрани перший, справді довженківський фільм. Подивимось, як до цього дійшло і що було з його першими роботами.

”Переключаючися на роботу в кіні, — каже Довженко, — я думав присвятити себе виключно жанру комічних і комедійних фільмів” (“Автобіографія”). Не без підстав. Хто читав його сценарії і все інше, ним написане, міг переконатися у вродженому в нього почутті гумору. Це той український народний гумор, що знайшов найкраще літературне втілення у Миколи Гоголя, а в двадцятих роках нашого століття в українській літературі лінію Гоголя найкраще продовжили Ю. Яновський і пізніше власне Довженко. Геть пізніше у щоденнику, під датою 5 червня 1945, Довженко нотував:

”Пригадую: основна риса характеру нашої сім’ї — насміхатись над усім і в першу чергу один над одним і над самим собою. Ми любили сміятись, дражнити одне одного, сміялись у добрі і в горі, сміялись над владою, над Богом і над чортом, мали велику любов і смак до смішного, дотепного, гострого. Дід, батько, мати, брати і сестри.

”Сліз нам випало, проте, в житті багато, більш ніж сміху.

---

* Лазар Бодик “Кінокадри життя й стрічки” у зб. *Крізь кінооб’єктив часу*, стор. 218.

"Своєрідність гумору було нашою родинною і національною ознакою [...]".*

Не дивина, що перший Довженків сценарій — уже відомий нам *Вася-реформатор*, був комедійного жанру. Зміст його свідчить, що Довженко тоді був під враженням короткометражного комічного фільму, з великим успіхом практикованого американськими коміками — М. Ліндером, Г. Ллойдом, Б. Кітоном і, розуміється, Ч. Чапліном. У Довженка ті самі трюкові ситуації, але на підкладі комуністичної агітки двадцятих років. Вася — піонер; він веде боротьбу з "релігійним дурманом", виліковує свого дядька від алкоголізму і навіть перемагає страшного бандита.

Ми вже знаємо, як не пощастило з зніманням цього фільму. Починав Ф. Лопатинський з Д. Демуцьким. Коли Лопатинський покинув кінофабрику, лишивши на половині роботу над *Васею-реформатором*, режисуру доручили за сполученням операторові Йосифу Роні; отже, відпав і Демуцький. Викликаний до Одеси Довженко нічого не міг пособити, бо Рона (оператор з німців, що ледь розумів російську мову, а українську й того менше) категорично застерігся проти його втручання в режисуру.

Фільм так-сяк закінчили, але Довженко ще перед тим махнув на нього рукою і за кілька днів написав новий сценарій — *Ягідки кохання*. Іноді йому траплялося писати сценарії дуже швидко, що пояснюється методом його праці; він працював за системою "заготовок": ще в Харкові в нього призибалася купа варіантів до *Васі-реформатора*, і на їх матеріялі за три дні могли вийти й *Ягідки кохання*. Це тим більше, що й новий фільм був трюковий. Ішлося в ньому про одруження перукаря Жана Ковбасюка (Мар'ян Крушельницький) з надзвичайними пригодами.

За цим сценарієм фільм робив сам автор — Довженко. Обидва фільми не збереглися. Свідки того часу запевняють, що трюки в *Ягідках кохання* були дуже дотепні. При зніманні "сміялись усі члени знімальної групи й сторонні, що були присутні під час знімання, а найбільше — сам О. Довженко. Схопитись, бувало, за боки, обіпреться об свого ціпка й регоче, аж падає" (О. Швачко). Та коли фільм змонтували, виявилось, що він зовсім не смішний. Довженко-режисер не зумів віддати на плівці того, що замислив Довженко-сценарист.

Обидва ці перші фільми не полишили по собі сліду, і якби вони не Довженкові, ніхто про них не пам'ятав би, хоч у

* *Твори*, т. V, стор. 209. Крапки в кінці цитати не наші, а редакторські. Видно, там відтято щось таке, що переходило в явний "націоналізм".

першому з них брали участь такі видатні актори, як Юрій Шумський і Степан Шагайда, а в другому — Мар'ян Крушельницький й Іван Замичковський. Пам'ять про них збереглася тільки тому, що вони цікаві для історії становлення Довженка-майстра.

Далі, як вірити легенді (а вона, звичайно, у якийсь бік факти переяскравлює, тому дехто з тих, що її переказують, застерігається, що не ручиться за точність, як це робить і далі цитований автор), отже, як вірити легенді, — то далі було так: директор кінофабрики Павло Нечеса* викликав усіх учасників знімальної групи *Ягідок кохання* і виголосив, звертаючися до Довженка, таку промову:

“Сашку! Не вмієш ти писати сценарій, так і не берися не за своє діло. Тебе треба було б вигнати з кіна, та жалко — ти все ж таки здібна людина. На ось тобі сценарій М. Заца та Б. Шаранського *Сумка диккур'єра*. Зробиш добрий фільм за цим сценарієм — твоє щастя, не зробиш, — тоді вже вибачай, хоч ти й друг мені, а вижену!” (О. Швачко).

Мимоволі приходить на думку паралеля з тим дяком, що, подивившись на ліву руку малого Тараса, відмовився взяти його в науку, “не находя в нем таланта не только к малярству или к шевству, ниже к бондарству”.

Але на цей раз Довженко довір'я Нечеси виправдав, бо *Сумка диккур'єра*, як на той час, мала не абиякий успіх. Фільм вийшов на екрани на Україні в березні 1927 року, а в Москві — в січні 1928 і протримався дещо довше, звернувши на себе увагу кінокритики.

Сюжет його в душі “інтернаціоналізму” першого десятиліття по революції. Радянський дипломатичний кур'єр повертається з-за кордону з важливими документами. Його підстрілюють шпигуни, і він, вивалившись з потягу, вмирає, але його дипломатичний багаж, наражаючися на перешкоди й ускладнення, переслідування шпигунів, революційні робітники й матроси Заходу доставляють за призначенням до СРСР.

Щодо реалізації і стилю *Сумка диккур'єра* — цілком у ду-

* Павло Нечеса — дивний виплід більшовицької системи, живий і досі: призначають на відповідальні посади, зважаючи не революційні заслуги і (дедалі більше) на партійний квиток. Павло Нечеса, у минулому матрос і червоний воєнка, людина настільки малограмотна, що ледве володів мовою в письмі, а як щось надряпав, то й сам не міг прочитати, — був на відповідальних посадах у ВУФКУ, а на час появи Довженка в Одесі — директором кінофабрики. Проте, всі, що його знали, твердять (що не конче правдоподібно), ніби він був добрий адміністратор, а в справах, яких не тямив, покладався на головного редактора фабрики Ю. Яновського.

56 сі американських пригодницьких фільмів того часу: переслідування, змагання в хитрошах революційних героїв з шпигунами, стрибки з швидких потягів, постріли і врешті... щасливий кінець. Але на фільмі вже слідна впевнена рука режисера, що виробляє власний почерк. Передусім від Довженка тут експресіоністична виразність кадру (мабуть, не без впливу навчання малярству в Німеччині, де на той час експресіонізм був у моді) і низка власних винаходів (серед них називають психологічну павзу, дуже характеричну в пізнішій творчості Довженка).

Цей фільм помітили не тільки на Україні, а й у Росії. Цитований уже російський автор стверджує:

"Фільм *Сумка диккур'єра* з помірним успіхом пройшов по екранах України, а в 1928 році — і в Росії. Довженко посів своє місце в середовищі українських кінематографістів".*

А Ю. Яновський, втішений успіхом свого друга, під враженням знімання фільму написав захоплений репортаж "Історія майстра" (під псевдонімом Ю. Юрченко в журн. *Кіно*, 1927, ч. 5. Нам цей твір не був приступний лише в пізнішому передруку.

На трьох перших фільмах Довженко випробовував об'єми нового йому мистецтва, податливість його на експеримент і одночасно доходив останніх висновків: що саме в цьому місткому на фахи мистецтві відповідає його покликанню, а що треба віддати іншим.

Фільм *Вася-реформатор* був першим і останнім за життя Довженка випадком, щоб за його сценарієм постановку виконував інший режисер. *Ягідки кохання* — були першою режисерською роботою на власному сценарії, система (чи сказати більше — стиль), що стала єдино сприйнятною для нього у всій його дальшій зрілій творчості. А на третьому, на *Сумці диккур'єра*, Довженко переконався, що працювати за чужими сценаріями він органічно не може. Усі автори при нагоді обговорення цього фільму підкреслено твердять, що він ґрунтовно переробляв сценарій. Те саме було й з *Звенигорою*, після якої чужих сценаріїв у нього вже не було. Але про цей фільм далі.

Щодо методи працювати тільки на власних сценаріях, то Довженко висловлюється про неї й сам ніби несхвально:

"Тому що на кінофабрику хороших сценаріїв не надходило, а я особисто, з ряду причин, опинився серед письменників

---

* Р. Юренєв, *Александр Довженко*, стор. 22.

ізолюваним, я вимушений був надалі (після *Звенигори* — І. К.) писати сценарії сам. Зараз я до цього звик. Щоправда, цей метод роботи я не вважаю ані правильним, ані корисним. Він гальмує діяльність режисера, примушує його двічі здійснювати творчий процес і начебто скорочує його життя. При нормальному, щасливому веденні сценарного господарства я міг би зробити набагато більше картин, ніж я зробив” (“Автобіографія”).

Це явно літературний евфемізм, і тут не можна вірити жодному слову. Довженко любив збіднюватися у гарній позі, і це тільки надавало симпатичності його постаті, бож усі добре знали, про що йдеться, що він тільки прибіднюється, а насправді з нього такий своєрідний майстер у своєму ділі, що ні в чий сюжет і систему образів не зміг би входити, не визнаючи будь-яких сугестій збоку, тому й не лежало йому до душі в’язатися чужими сценаріями. Та й сам же він сказане вище не один раз спростовує.

Забігаючи дещо наперед, наведемо на це кілька фактів. Коли Довженко замислив зробити *Аероград*, йому приділили на сценариста впливового тоді російського письменника Олександра Фадеева, з яким він і поїхав на Далекий Схід для “вивчення краю з метою зробити про цю частину нашої країни фільм” (“Автобіографія”), але сценарій писав сам.

А оце його власне свідчення того самого часу, яким Довженко наперед спростовує сказане ним чотири роки пізніше в “Автобіографії”, ніби самому писати сценарії він “не вважає ані правильним, ані корисним”. На нараді з питань кіна (1935) в Москві він сказав так:

“Я сам пишу сценарії, люблю їх писати сам, — люблю, коли в мене народжуються ідеї, образи... Саме народження і втілення їх у сценарії є для мене найбільш творчим і радісним процесом. І я дивлюся на свою режисерську роботу завжди як на повторення творчого процесу, і весь свій труд я мислю як єдиний комплекс вияву себе в нашому житті”.*

І ще геть пізніше. У листі від 25 серпня 1949 до братів Тур (Л. Тубельський і П. Рижей), у спілці з якими його примушували писати сценарій фільму *Прощай, Америко!*, Довженко відмовляється від співробітництва, так це мотивуючи:

“Ми знайомі багато років. Я завжди ставився до Вас з пошаною і знав про Ваше добре до мене ставлення. Мені здається, Ви не думали, що наші творчі шляхи перетнуться. Не думав про це й я, поскільки працюю я в мистецтві кіна ось уже

* *Твори*, т. IV, стор. 164.

58 двадцять чотири роки як режисер і сценарист. У цьому мої достоїнства і хиби, але це стало моєю природою... До того ж я, очевидно, не вмію писати сценарії колективно і не знаю, як це робиться...”.*

Щоправда, усе це свідчення пізнішої дати, але, знаючи Довженка, не можна сумніватися, що до цього переконання він дійшов уже в 1927 році, мучачися над чужим сценарієм *Сумки диккур'єра*. Живучи у власному світі образів, він не міг би прийняти щось чуже, хоч і яке б оригінальне. Праця над сценарієм і режисура становили для нього неподільну єдність, і, можливо, перше, як момент народження образу, було важливіше від режисури. Тут і криється причина того, що під кінець життя Довженко все більше схилявся до переконання, що його справжнє покликання не кіно, а література.

І врешті, щоб закінчити мову про перші місяці навчання, слід сказати про Довженкове розуміння ролі актора у фільмі. Якщо одеські режисери на той час не клали на це ваги, а Чардинін задоволься ”грамотною” подачею реплік на об’єктив, Довженко надавав ролі актора вирішального значення.** Пишучи пізніше сценарії, він залюбки зупинявся на поясненнях, як уявляє собі актора в тій чи тій ролі. Це часто блискучі портрети, наче б самостійні літературні твори. Про актора в ролі діда Семена (*Земля*):

”Артист, який являтиме людству незначну дідову персону, повинен, проте, мати ряд особистих достоїнностей, без яких жодні мистецькі хитромудрощі не допоможуть йому зберегти усмішку після смерти... Артист має бути невисокий на зріст, але й не малий, широкий у плечах, сіроокий, з високим ясним чолом і тою усмішкою, яку так приємно тепер згадувати. І щоб умів також цей артист орудувати косою, вилами, ціпом або зробити хату чи змайструвати воза без єдиного шматочка заліза, — одне слово, зробити всяку корисну річ спритно й весело. І щоб не боявся ні дощу, ні снігу, ні далекої дороги, ані щось важке нести на плечах. На війні, якщо артиста буде призвано, щоб не

* *Твори*, т. V, стор. 366-367.

** До речі, в *Сумці диккур'єра* він випробував і власні акторські здібності, виконавши роль коचेгара, який допомагає рятувати радянську дипломатичну пошту. Пізніше сам про це ніколи не любив згадувати. З причин зрозумілих: деякі автори з фальшивої засади, що про великих личить говорити тільки позитивне, запевняють, що образ коचेгара Довженкові вдався (С. Плачинда), інші дипломатично від оцінки ухиляються, а дехто говорить про невдачу, і ці останні мають рацію. Вистачає подивитися на кадри з Довженком у цій ролі, щоб переконатися в цьому. Це була перша й остання спроба.

лінувався ходити в атаки й контратаки чи в розвідку та вмів не їсти по три-чотири дні, не втрачаючи сили духу. Щоб охоче копав бліндажі або витягав з багнюки гармату чи десь чужий автомобіль. Щоб умів розмовляти приязно не тільки з начальством чи з простими людьми, а й з конем, телятами, з сонцем у небі і навіть травами на землі. Тоді це буде вилитий дід. Коли ж не пощастить знайти такого артиста і зобразатиме його підтоптаний п'яничка або хвалько, який в загальній ситуації підпав якось під нагородження і зразу ж задер ніс, якщо буде це артист, для якого світ існує лише остільки, оскільки він обертається навколо його особи, — тоді не нарікайте на небіжчика — винувате мистецтво”.*

Це справді літературний шедевр, але не тільки література, бо з кожним актором отак і розмовляв Довженко при зніманнях. Жоден режисер у світі й не залишив стільки свідчень про роботу з актором, як Довженко у своїх записах. Результат був той, що, ставши в *Звенигорі* на власні ноги, Довженко зосередив навколо себе гурт акторів, що супроводили його у всіх кращих фільмах, таких, що й стали відомі під окремою маркою — “довженківських акторів”: Микола Надемський, Семен Сващенко, Степан Шагайда, Петро Масоха, Степан Шкурат. Усі названі увійшли в історію золотого віку українського кіна. А не один був і такий, що зникнути б йому непомітно серед натовпу інших, а щастило йому потрапити в Довженкові руки — і він назавжди запам'ятався бодай в одному неповторному кадрі. Такий — Василь Красенко. Актор периферійного театру, що втратив свій голос, мандруючи в пересувних трупах, після чого прийшов до кіна і зіграв багато ролей, другорядних, так що в фільмографічних записах навіть не згадується його ім'я. У Довженковій *Землі* він знімався в невеликій ролі діда Власа. “Застиглий, як монумент, актор у цій ролі став окрасою однієї з кращих кінокартин світу” (П. Масоха).

Але, мабуть, найкольтніший з усіх названих, і талантом і незвичною біографією, — Степан Шкурат. Пічник і швець у минулому, родом з Кобеляк, ледве письменний і скромний, Шкурат і не думав про акторську славу і, здобувши її, ніколи не хизувався, а, відбувши знімання чергового фільму, повертався до свого скромного ремесла. Відкрив його талант Іван Кавалерідзе, а потім Шкурат особливо визначився в Довженкових фільмах. “Чому я його взяв? — розповідав студентам кіноінституту Довженко. — Я зрозумів, що він пічник лише тому, що

* *Твори*, т. II, стор. 43-44.

випадково має справу з печами, бо так склалося його життя, а насправді це великий художник, артист. Я це відчув. Він був абсолютно пластичний, володів почуттям гумору і винятково тонким душевним людським апаратом. Працювали ми з ним так, що збоку це могло здатися, може, зовсім непотрібним. Наприклад, коли мені треба було, щоб він зіграв якийсь душевний стан, то я ніколи не казав йому конкретно, що саме він повинен зобразити. Я відводив його трохи вбік, говорив з ним про життя, згадував щось, абсолютно не схоже з тим, що мені треба показати. І раптом він мені заявляє: 'Ну що ж, можна починати... Наче все зрозуміле...'" (*Твори*, т. IV, стор. 326-327).

У дальшому буде нагода ще не раз бачити, як пильнував Довженко, щоб артист мав відповідні "особисті достоїнності" для виконання своєї ролі. Проте, ми вже дещо заскочили наперед, у Довженків досвід наступних років. Але зробили це на те, щоб сказати, що підвалини під цей досвід він заклав уже в 1927 році, працюючи над *Сумкою диккур'єра*.

Те саме було й з операторами: умів знайти їх Довженко, відкрити талант і дати йому можливості для найповнішого виявлення. Одним з його операторів і був уславлений Данило Демущий.

Тут можна й закінчувати мову про короткі місяці Довженкового навчання, по яких він виступив з першим своїм фільмом, за яким так і закріпилася назва першого довженківського — *Звенигорою*.

МОНОГРАФІЯ С. ГОРДИНСЬКОГО ПРО УКРАЇНСЬКУ ІКОНУ

Аркадія Оленська-Петришин

Українська ікона, монографічна студія Святослава Гординського, є одним із важливіших видань української мистецької історіографії.* Ця книжка важлива також тим, що вона звертає увагу світової історіографії іконопису на українську ікону. Зокрема цікава з погляду мистецтвознавства мало-досліджена галицька ікона, що її автор вичерпно розглядає у своїй монографії.

Хоча мистецтвознавці на Україні мають доступ до багатьох цінних ікон, там ще не було окремої студії про український іконопис. Треба подивляти широке знання автора *Української ікони*, якому доводилося працювати при надто несприятливих умовах, недостатчі джерел та мистецьких зразків. Існує багато гіпотез і здогадів про походження ікон, особливо тих ранніх, які знаходяться в Росії, що їх важко розв'язувати на підставі обмеженої кількості доступних авторові джерел. Для цього важлива безпосередня студія всіх матеріалів, проведена зокрема за допомогою нових методів датування.

Проблеми, що виникають при студії української ікони, особливо її ранніх зразків, яких збереглося дуже мало, дуже складні. Ікони княжої доби були знищені під час монгольської навали або вивезені в глиб Росії. Саме там збереглося багато ранніх ікон, в тому й ікон з українських земель. Праця над місцевими характеристиками раннього іконопису ускладнена також тим, що бракує певних даних про твори іконописців українського походження, що в свою чергу допомогло б дослідникові устійнити відхилення від візантійських традицій,

---

* Святослав Гординський, *Українська ікона* 12-18 сторіччя. 3 24 кольоровими і 193 чорно-білими ілюстраціями (Філядельфія: Видавництво "Провидіння", 1973), 212 стор.

62 започаткованих на Україні грецькими іконописцями. Обмежений доступ для дослідника українського іконопису до великої кількості тих ікон, що збереглися на Україні, є додатковою проблемою в його науковій роботі. З прикрістю доводиться стверджувати недбайливість у зберіганні мистецької спадщини в деяких музеях України. Це спостерігає навіть пересічний турист, який відвідує такі музеї в УРСР.

С. Гординський обговорює у своїй монографії характерні риси української ікони взагалі, як також ікон окремих частин України, зокрема Галичини. Автора цікавить історична тяглість українського іконопису, ті аспекти київської ікони, які помітні також в іконах Галичини. В розгляді таких всеукраїнських характеристик автор навіть вказує на фрески в Польщі, що їх виконали мистці з України.

У противагу до радянських мистецтвознавчих видань, праця Гординського підходить до ікони без рутинних ідеологічних штампів. *Українська ікона* є також важливим доповненням радянської історіографії, яка навмисно промовчує деякі важливі історичні факти, як наприклад, ролю гетьмана Івана Мазепи в мистецькому розвитку кінця 17-ого і початку 18-ого століття. Гординський добре знайомий з сучасною світовою історіографією іконопису. Він вказує, між іншим, на дуже прикрий розвиток у польській мистецькій історіографії, яка намагається анектувати українські мистецькі надбання для польської культури.

Згідно з заявою автора, тематикою його праці є ікона у вужчому розумінні, цебто "образ на дощці". Гординський починає свій розгляд 12-им століттям, а кінчає 18-им. Хоча найраніші зразки ікони на українських землях майже не збереглися, ікони, що збереглися в Росії, виявляють маркантні подібності до київського стінопису та віддзеркалюють впливи мозаїки, якої на російських землях не було. Сьогодні існують ефективні методи датування, якими послуговуються також радянські історики, і з допомогою яких можна віднести поодинокі ікони, що збереглися на російських землях, до київської школи. В таких іконах, наприклад, вражає монументалізм, який характерний в ранньому київському образотворчому мистецтві. Поруч з цим висновки про ікони можна робити на підставі збережених зразків ранньої мініатюри, що їх правдоподібно виконували ті самі мистці.

У досліджуванні київської ікони важливі також літописні джерела, які ідентифікують певні тематичні цикли. З цих джерел відомо, що Київ був домінуючим мистецьким центром, з якого

Ігорівська Богоматір. Київська школа, 13 ст. Ікона зберігалася в Музеї Києво-Печерської Лаври, звідки була викрадена під час останньої війни.

під час князівських міжусобиць вивозили ікони поза межі українських земель.

В радянській історіографії є спроби визначити дальший

64 розвиток характерних рис київського образотворчого мистецтва. Як приклад місцевого розвитку радянські історики вказують на свобідніше трактування форми та на появу портрету київської людини. Гординський менше зупиняється над раннім розвитком мистецького образу. Репродукції в *Українській іконі*, однак, вказують на деяку інтерпретацію іконографії в іконах 13-ого століття. В Печерській Богоматері, наприклад, помітне вільніше трактування традиційного образу, як також індивідуалізація та менше абстрагування особливо постатей свв. Антонія та Теодосія.

Гординський зокрема довго зупиняється над галицькою іконою, яку він мав змогу вивчати ще на Україні. Тут автор виявляє ґрунтовне знання походження творів із поодиноких місцевостей. Хоча в Галичині збереглося багато ікон, однак тільки частина їх є тепер доступною для студій. Гординський вказує на особливості, які, на його думку є питомими галицькій іконі, як, наприклад, графічність та плоскість. Він також наводить деякі характеристики галицької ікони, як різьблене та позолочене тло, які є відсутні в іконах інших місцевостей.

Однією із властивостей галицької ікони є поява типу людини, яка помітна у дальшому розвитку українського мистецтва. Як приклад автор вказує на Богоматір Одігітрію 15-ого століття із Красова, де зображений тип жінки, яку українські мистецтвознавці утотожують з місцевим типом.

В Галичині були зв'язки з мистецтвом півдня, заходу та сходу, що вказує на жваву виміну ідей. Таке взаємодіяння впливів частинно пояснює різноманітність галицької ікони, в якій наявні навіть готичні елементи. Різноманітність та комплексність мистецьких традицій галицької ікони помітно з репродукцій, яких в *Українській іконі* є понад дві сотні. Така різноманітність наявна у серії репродукованих ікон свв. Михаїла та Юрія. В цих іконах вражають різниці стилістичних характеристик, як також відмінності духових портретів людини. Мені зокрема важко поєднати "чистоту візантійського стилю" (стор. 19), на що вказує автор як на головну характеристику галицької ікони, із різноманітністю стилів, яка помітна із репродукцій. Репродукції вказують також на різниці в рівнях мистецької культури поодиноких майстрів. Особливо вражає св. Покрова 13-ого століття із Галичини. В іконі є загальне відчуття традиційних рис іконопису (сама тематика Покрови є візантійського походження), а все ж таки ікона виконана майстром, який не повністю відчуває формальні можливості експресії візантійського стилю.

*Архангел Гавриїл. Дальова на західній Лемківщині. 15 ст.
Львівський Музей.*

Автор розглядає дальший розвиток українського мистецтва

Два апостоли з іконостасу в Рогатині, 16 ст.

та 18-ому сторіччя відрізняються твори поодиноких українських мистців, як Йова Кондзелевича та Івана Рутковича.

Книжку *Українська ікона* видано двома виданнями

*Архангели Михаїл і Гавриїл. З Богородчанського іконостасу
Йова Кондзелевича, перед 1705. Львівський Музей.*

українською й англійською мовами. Це на мою думку дуже успішне вирішення проблеми двомовності. Поява англomовного тексту без українського в американських бібліотеках

68 даватиме книжці більшої професійної авторитетності. Припускаємо, що видавничий бюджет не дозволив, мабуть, на більшу кількість кольорових репродукцій. Шкода також, що не було змоги присвятити більше місця в книжці для простішого розкладу репродукцій.

У відносно короткому тексті автор зупиняється довше над загальною історією іконопису та над технічними аспектами ікони. Такий підхід є дуже корисний для загального читача, однак може здаватися зайвим для знавця, який сподівається вужчого трактування у книжці такої спеціалізованої тематики.

Треба радіти, що Союз Українців Католиків в Америці "Провидіння" вирішив святкувати своє шестидесятиріччя в такій добрій формі.

ПЕРЕМІШУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ В СРСР І УКРАЇНА

Мирослав Прокоп

Як відомо, в Радянському Союзі проводиться політика плянового перемішування кадрів між поодинокими союзними та автономними республіками, краями, автономними областями та національними округами. Цей довготривалий процес призвів до того, що, як офіційно пишеться в СРСР, кожна із союзних республік та інших адміністративних одиниць мають тепер багатонаціональний характер. Так твориться конгломерат народів, що його, також за офіційною фразеологією, називають багатонаціональним "радянським народом". Він має існувати так довго, як довго не побудують "комунізм", після чого окремі нації зіллуться в один народ, значить, перестануть існувати, як окремі етнічно-культурні спільноти. Правда, тепер кремлівські ідеологи кажуть, що також при "комунізмі" нації якийсь час житимуть. Одним з чинників, що має прискіпити цей процес злиття є перемішування населення в СРСР.

Але перемішування населення пояснюється ще іншими, економічними причинами. В програмі КПРС, що була прийнята на 22 з'їзді партії 1961 року, сказано, що постійного обміну кадрами вимагають "зростаючі масштаби комуністичного будівництва". Там також читаємо, що "виникнення нових промислових центрів, відкриття і розробка природних багатств, освоєння цілих земель і розвиток усіх видів транспорту посилюють рухливість населення, сприяють розширенню взаємного єднання народів Радянського Союзу" (*Программа Коммунистической Партии Советского Союза*, Москва: Изд. "Правда", 1961, стор. 112-114).

Загально відомо, що в результаті такої демографічної політики КПРС, на Україну прибувають російські та русифіковані елементи, чи то в категорії постійних поселенців-колоністів, чи тимчасових партійних і державних апаратників, та що подібне діється в інших не-російських республіках. Відомо теж, що згадана політика приводить до поселювання деякої кількості українців та інших не-росіян поза межами їхніх республік.

Такі пляновані і керовані партією процеси сильно підривають біологічний потенціал українців та інших не-росіян. В той час, як на Україні таким чином зменшується приріст українського населення, рівночасно на наших землях механічно збільшується число росіян. Посилюється в цей спосіб також русифікація України, бо вона йде вслід за збільшенням числа росіян і русифікованих елементів інших народів в УРСР.

На підставі перших даних про перепис населення в СРСР, ці питання ширше проаналізував проф. В. Кубійович на сторінках нашого журналу за вересень 1971 року. Востаннє про розміри збільшення кількості росіян в не-російських республіках і про наслідки, які з цього випливають для не-російських народів писав Б. Левицький в *Українському самостійнику* за листопад-грудень 1973 року.

Минулого року появилася четвертий том підсумків перепису населення в СРСР, присвячений національному складові (*Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года*, том IV, Москва: "Статистика", 1973), і він дає ближче уявлення не тільки про розміри перемішування кадрів в СРСР, але також про те, про які саме кадри тут йдеться. Звичайно, загально відомо, що, як згадано вище, перемішуються відсотково численні кваліфіковані кадри, хоч, природно, переїжджають з республіки в республіку, чи з однієї області в інші також некваліфіковані, або мало кваліфіковані робітники, які шукають за роботою. Ця остання група переселенців — це типовий продукт наполегливо приховуваного проте ж постійно існуючого безробіття в деяких районах СРСР, наприклад, в західних областях України, головню на селі.

У згаданій щойно книзі немає безпосередніх даних про те, які, за кваліфікацією, елементи переїжджають на Україну, чи виїжджають з неї, але висновки про це можна зробити на підставі даних про стан освіти на Україні і в інших республіках СРСР, зокрема про освіту працюючих та про їх національну приналежність. Ті дані показують велику різницю між кількістю квалі-

фікованих кадрів української національності на Україні і кількістю таких же поза її межами у відсотковому відношенні. Це саме можна сказати про інші не-російські народи, а також про самих росіян. Тільки вимова тих фактів інша для українців чи інших не-росіян, а інша для росіян.

Заки однак станемо розглядати ці питання, треба пригадати декілька числових даних, що кидають світло на розміри обміну кадрами між українцями і росіянами. Найперше треба згадати, що за даними переписів населення в СРСР в 1959 і 1970 роках, українці мали один з найнижчих приростів, значить, усього 9.4%, отже багато нижчий від приросту усього населення (16%) і нижчий від приросту росіян (13%). Інтересно однак, що в час, коли за згаданих одинадцять років (1959-70) число росіян зросло в цілому Радянському Союзі з 114.1 до 129 міль., отже на 13%, а в самій Російській РФСР з 97.8 до 107.7 міль., або 10%, тоді в не-російських республіках кількість росіян збільшилася з 16.2 міль. до 21.2, отже на 30.8%! На самій же Україні, де кількість українців збільшилася між 1959 і 1970 роками з 32.1 міль. на 35.2 міль., отже на 9.3%, число росіян зросло з 7.0 міль. на 9.2 міль., отже на 28.6%! Ясно, що ані на Україні, ані в інших не-російських республіках такий великий стрибок у кількості росіян не стався в результаті природного приросту. Його спричинила плянова політика КПРС спрямована на перетворення УРСР в т. зв. багатонаціональну республіку.

ДЕ ПОСЕЛЮЮТЬСЯ РОСІЯНИ НА УКРАЇНІ?

Дуже вимовне й те, куди спрямовується потік російських поселенців на Україні. Отож, за даними перепису, число росіян в містах УРСР зросло з 5.7 міль. в 1959 р. до 7.7 міль. в 1970 р., отже на два міль. (В селах тільки на 50 тис.) Звичайно, у цьому двомільйоновому збільшенні кількості росіян в містах України, частина припадає на природний приріст. Яка частина? Коли взяти за підставу обрахування висоту приросту росіян в СРСР взагалі, себто 13%, тоді російського населення в містах України повинно було бути в 1970 р. не більше як 6.4 міль. Коли ж їх там було майже півтора мільйона більше, то це могло статися тільки в результаті зовнішньої інвазії.

Дещо про це явище можна дізнатися зі статті В. І. Товкуна п. н. "Міграційні процеси і зв'язки Української РСР з союзними республіками", що була надрукована у колективній праці п. н. *Український історико-географічний збірник*, випуск 2 (Академія

Наук Української РСР, Інститут історії, Київ: В-во "Наукова думка", 1972). В. І. Товкун м. ін. пише:

"Українська РСР, а також усі її області мають міграційні зв'язки з усіма республіками, районами та областями країни, хоч інтенсивність цих зв'язків не однакова. Майже три чверті від загального обсягу зовнішніх міграцій, пов'язаних з містами України, припадало на Російську Федерацію (75.5% по прибуттям і 71.4% по вибуттям), 11.8 на долю Казахстану (9.9% по прибуттям і 14.1% по вибуттям) і 4.9% на долю Білорусії... За п'ять років до міст України прибуло з-за її меж (з інших союзних республік) дещо більше 2 млн. мігрантів, а виїхало в протилежному напрямку майже 1.7 млн. чол." (стор. 229).

Отож, коли прийняти, що понад 75% імігрантів в міста України прибули з Російської РФСР, то це виразно пояснює, яким чином серед міського населення УРСР число росіян зросло за п'ять років на згаданих майже півтора мільйона понад відсоток природного приросту. Варто звернути увагу ще на таке: Товкун говорить не про цілий одинадцятирічний період між двома переписами, але про п'ять років (1959-1963). Маючи це на увазі, можна припускати, що картина, що її подають підсумки перепису населення, може бути гірша для нас, як офіційно подається. Правда, з РРФСР, з Казахстану, чи з інших республік прибувають на Україну не тільки імігранти російської національності. Серед них напевно є також українські поворотці, але є і зрусифіковані не-росіяни, які, на ділі грають на Україні ту саму роль, що російські колоністи.

Стаття Товкуна кидає дещо світла також на другу сторону медалі політики перемішування кадрів, себто на еміграцію українців, чи інших жителів України в інші райони СРСР. Пізніші дані про освіту тих людей дадуть нам уявлення, хто саме покидає українські землі.

Отож, як сказано, росіяни поселюються у величезній більшості в містах УРСР. Але їх розміщення зовсім неоднорodne в різних областях України. Найбільше росіян живе в містах областей Донецько-Придніпровського району, а саме у Дніпропетровській, Донецькій, Харківській, Ворошиловградській та Запорізькій, а також у Південному районі, в містах Кримської та Одеської областей. Разом в містах тих семи областей України живе 5.9 міль. росіян, або понад 76% із усього російського населення міст УРСР.

Динаміка росту числа росіян в містах тих областей така сильна, що вона негативно відбилася на відсотковому від-

ношенні між українським і російським населенням тих областей взагалі, себто не тільки в містах, але й з урахуванням мешканців сіл. Із згаданих семи областей тільки Кримська творить виняток, бо там між обома переписами відсоток українців серед усього населення збільшився з 22.3% до 26.5%, а росіян зменшився з 71.4 до 67.3. Алеж росіяни творять там все ж таки понад дві третини усього населення області! Щождо інших областей, то усюди ми втратили, а росіяни здобули, про що говорить наступна таблиця:

Населення у відсотках

області	українці		росіяни	
	1959	1970	1959	1970
Ворошиловградська	57.8	54.8	38.7	41.7
Дніпропетровська	77.7	74.5	17.2	20.9
Запорізька	68.3	65.6	25.9	29.0
Одеська	55.7	55.0	21.6	24.2
Донецька	55.6	53.1	37.6	40.6
Харківська	68.8	66.1	26.4	29.4

З цього видно, що найбільше засилля росіян є в Донбасі. Воно виглядає ще більше трагічно, коли взяти до уваги тамошні міста. В 1970 році в містах Ворошиловградської області жило 1 міль. 159 тис. українців і 1 міль. 22 тис. росіян, отже майже половина. Але з того числа українців тільки 843 тис. визнали рідною українську мову, а 315 тис. російську. Росіяни ж майже усі, бо 1.01 міль. визнали рідною російську мову, а 7.5 тис. українську. В містах Донецької області на 2.1 міль. українців, 1.4 міль. визнали рідною українську мову, а 738 тис. російську. А 1.9 міль. росіян в містах тієї області рідною назвали російську мову майже усі, українську 9.4 тис. (Що не всі українці, які заявляють, що їхня рідна мова є російська, є втрачені для української нації, подібно як і не всі ті, хто признається формально до української мови, є справжніми українцями — це окреме питання).

Повища таблиця показує також, що динаміка росту російського населення УРСР є велика і в інших областях, зокрема в Дніпропетровській. Вкінці треба згадати, що порівняльні цифри переписів 1959 і 1970 року показують, що відсоткове зменшення кількості українців і таке ж збільшення числа росіян заіснувало, крім шести згаданих, ще в таких областях: Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська.

74 ЯКИМИ КАДРАМИ "ОБМІНЮЄТЬСЯ" РОСІЯ З УКРАЇНОЮ
ТА З ІНШИМИ РЕСПУБЛІКАМИ СРСР?

Вже було згадано, що перемішування населення в СРСР відбувається передусім на базі кваліфікованих кадрів, хоч, звичайно, не тільки їх. Згадано також, що точних даних в цьому питанні висліди перепису населення не дають, але до реальних оцінок можна прийти через дані про стан освіти зайнятого, значить працюючого населення окремих республік.

Тому для насвітлення тих явищ у відношенні до України, треба розглянути дані про стан освіти працюючого населення різних народів СРСР, і потому зупинитися над освітою українців і росіян на Україні і в Російській Федерації.

Проте ж, насамперед погляньмо на рівень освіти різних народів СРСР, точніше зайнятого населення, і на те, яке місце серед них мають українці.

Рівень освіти працюючого населення народів СРСР

На 1 000 працюючих осіб даного народу мають освіту

	вищу	незакін- чену вищу	спеціаль- ну середню	середню	неповну середню	почат- кову
росіяни	69	13	120	152	324	244
українці	53	*10	97	178	310	246
білоруси	46	10	90	145	292	307
узбеки	48	14	44	226	297	191
казахи	60	14	69	185	277	232
грузини	133	21	114	288	189	162
азербайджанці	73	20	84	191	253	200
литовці	52	14	86	82	228	396
лотиші	58	21	123	135	319	263
киргизи	53	14	52	200	287	204
таджики	43	12	41	185	300	218
вірмени	96	21	81	250	251	191
туркмени	49	11	46	182	366	179
естонці	70	16	116	137	287	351
молдавани	22	7	38	77	294	313

З цієї таблиці видно, що, якщо йдеться про працюючу частину населення, українці в СРСР є, разом з киргизами, на восьмому місці щодо вищої освіти, разом з білорусами на передостанньому щодо незакінченої вищої освіти, на четвертому щодо

середньої спеціальної освіти, на сьомому щодо середньої, на третьому щодо неповної середньої і на шостому щодо початкової. З цієї таблиці також видно, що чим більше освічений якийсь народ, тим менше в нього людей з тільки початковою, або незакінченою середньою освітою, наприклад, грузини чи вірмени.

Не кращим є становище українців в питанні освіти в самій УРСР, про що свідчить наступна таблиця.

Рівень працюючого населення народів Української РСР

На 1 000 працюючих осіб даного народу мають освіту

	вищу	незакінчену вищу	спеціальну середню	середню	неповну середню	початкову
українці	47	10	90	182	308	253
росіяни	98	17	143	224	294	169
євреї	283	39	214	236	143	64
білоруси	65	12	115	195	320	216
поляки	37	8	74	169	291	292
молдавани	14	4	29	92	329	296

Чим пояснити таке прикре відставання українців в галузі, зокрема, високої освіти? На це безперечно впливає дискримінаційна політика КПРС у відношенні до українців, що хочуть вчитися в університетах та інших високих школах. З розповідей очевидців, зрештою також з офіційних радянських джерел можна навести безліч доказів на те, з якими труднощами зустрічається молода українська людина у її намаганні здобути високу освіту. Відомо, що існують визначені квоти (нумерус клявзус) для українців та інших не-росіян, які намагаються потрапити у високі школи. У книзі *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Іван Дзюба писав, що "по УРСР в обрахунку на 1 000 українського населення припадає 8 студентів, на 1 000 російського населення — 18, тобто понад удвоє більше" (стор. 156).

Не можна однак заперечити, що частина вини за порівняно низький ступінь високої освіти серед українського населення спадає також на самих українців. У зверненні до голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР писав 1966 року Святослав Караванський про брутальну дискримінацію єврейського населення СРСР в галузі освіти. Він казав, що хоч в Одесі євреї творили 25% населення, у вузах Одеси вчилися тільки 3-5% євреїв. Караванський писав: "Це та норма, яка негласно

76 існує при прийомі до вузів” (Вячеслав Чорновіл, *Лихо з розуму*, стор. 145). А тим не менше євреї мають найвище число освічених людей не тільки в Україні, але також в Росії. Виходить, що зусилля їхні більші і що вони краще, як українці, уміють використовувати всякі засоби для того, щоб здобути високу освіту.

У вище наведеній таблиці мусить очевидно міцно вражати дуже велика кількість на Україні росіян, які мають високу освіту. В порівнянні з українцями, таких росіян більше як удвоє, подібно отже як було зі студентами. Майже удвоє більше також на Україні росіян з незакінченою вищою та спеціальною середньою освітою і більше також з середньою освітою, звичайно, у відсотковому відношенні числа українців і росіян в УРСР.

Це говорить про дві речі. Поперше, російське населення на Україні має безперечно більші можливості доступу до високих шкіл, що більше, воно в них упривілейоване, значить, тут також діє, щоб ужити слів Караванського, “негласна норма” при прийманні до вузів, — але у зворотному напрямку. До того ж, в університетах і вузах УРСР здобувають освіту не тільки місцеві росіяни, але також ті, яких туди посилають у відрядження зі шкіл Росії, чи інших республік.

Подруге, рівень освіти працюючих на Україні росіян пояснює також те, кого з Росії присилають на Україну, значить, якими кадрами Росія обмінюється з Україною. Згадуваний вже В. Товкун пише, що “чисельність міського населення України збільшується у всіх областях за рахунок сільських місцевостей РРФСР” (стор. 235). Це говорить з одного боку про те, що також російські селяни, які прибувають з Росії, поселюються головню в містах України (бож за 11 років число російського населення в селах УРСР зросло тільки на 50 тисяч, а міського на два мільйони!), а з другого боку про те, що частина російських поселенців приїжджає в промислові області України в характері також звичайних або кваліфікованих робітників. Але найбільшу питому вагу серед російських колоністів на Україні має партійна і державна бюрократія, люди з високою, чи спеціальною освітою, які прибувають на керівні посади в УРСР.

Треба ще додати, що подібну політику обміну кадрами ведуть росіяни з іншими не-російськими народами. Якщо взяти за підставу російські кадри з високою освітою в не-російських республіках СРСР, то, за винятком Грузинської і Казахської РСР, російська бюрократія всюди на першому місці. Ось числа, що показують кількість людей з вищою освітою в поодиноких

республіках на одну тисячу населення даної національності (насамперед подане число для росіян, і далі для головного народу даної республіки, наприклад, у Вірменській РСР для вірмен): Білоруська РСР — 141 і 40, Узбецька РСР 97 і 50, Азербайджанська РСР — 92 і 78, Литовська РСР — 78 і 54, Молдавська РСР — 111 і 23, Латвійська РСР — 77 і 59, Киргизька РСР — 74 і 57, Таджикиська РСР — 90 і 44, Вірменська РСР — 113 і 104, Туркменська РСР — 84 і 50, Естонська РСР — 71 і 69.

"ОБМІН" КАДРАМИ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ ТА З ІНШИМИ РЕСПУБЛІКАМИ СРСР

А як виглядає обмін кадрами з українського боку? Кого, за партійними директивами, "висилає" Україна до Росії та до інших республік Радянського Союзу? Про це також дає показову картину, хоч, звичайно, не повну, рівень освіти людей українського роду, що працюють поза межами УРСР. Ось наступна таблиця. (Читаючи її треба пам'ятати, що в УРСР на 1 000 осіб українського працюючого населення ми маємо 47 українців з вищою, 10 з незакінченою вищою і 90 зі спеціальною середньою освітою.)

Освіта українців в республіках СРСР поза УРСР

республіка	на 1 000 українців працюючих мають освіту					
	вищу	незакінчену вищу	спеціальну середню	середню	неповну середню	початкову
Білоруська	124	18	183	209	272	150
Казахська	52	11	113	135	365	241
Литовська	101	19	189	245	306	115
Молдавська	52	12	100	128	282	261
Латвійська	101	23	162	199	303	169
Киргизька	66	13	130	127	300	236
Таджицька	105	21	165	184	310	143
Туркменська	66	14	150	256	376	97
Естонська	78	13	151	232	359	142
Російська РФСР	94	14	135	154	324	208

Про що говорить ця таблиця?

Передусім вона показує, що, якщо йдеться про вищу, незакінчену вищу та спеціальну середню освіту, українці, які працюють поза межами УРСР, у всіх республіках Радянського

78 Союзу стоять краще від їхніх земляків на рідних землях. В Білорусі, Латвії, Литві, в Таджикиській РСР та в Російській РФСР на 1 000 українців припадає більше як, або майже двічі стільки, українців зі згаданою освітою, як на самій Україні.

Яка причина цього? У згаданій вище праці, Дзисба говорить, що кількість українців у вузах РРФСР майже дорівнює відсоткові українського населення в РРФСР (чого немає, очевидно, на Україні), отже, логічно більше людей українського роду, що живуть на території Російської Федерації, мають змогу, у відсотковому відношенні, здобувати вищу освіту, як на Україні. Подруге, що багато важливіше і багато болючіше для української нації, — серйозна частина української професійної інтелігенції мусить виїжджати на роботу поза межі УРСР. В групі тих людей є також молоді люди, які шойно покінчили студії і яких порядком оргнабору відряджають на роботу не тільки в межах УРСР, але і в інші республіки.

Про те, наскільки гострі приписи в цьому питанні і як легко це може укластися у плянову політику КПРС перемішування кадрів, говорить м. ін. повідомлення, надруковане 29 серпня 1971 року на сторінках київської газети *Сільські вісті*:

"Згідно з наказом міністра вищої і середньої освіти СРСР, спеціалісти з вищою і середньою освітою, після закінчення навчання, зобов'язані не менше трьох років попрацювати відповідно до направлення державної комісії та міністерства. Керівникам підприємств, організацій та установ забороняється протягом трьох років після закінчення учбового закладу, приймати на роботу молодих спеціалістів без посвідчення відповідного міністерства".

Треба звернути увагу на те, що тут маємо до діла з розпорядженням міністерства СРСР, отже установи всесоюзної, і що таке доручення мусять виконувати усі республіканські органи. А ті органи на Україні, чи в інших не-російських республіках, будуть спрямовувати молодих спеціалістів туди, куди це вигідно кремлівським пляновикам політики перемішування населення.

Тут можна завважити, що у такому пляні, у млин обміну кадрами втягнені також спеціалісти російської національності, що це для них також часто означає потребу покинути власні землі, жити серед чужого оточення і подібне. До того ж, як вже вказано вище, росіяни також більше освічені на територіях не-російських республік СРСР, як в самій Російській РФСР.

Виходить, отже, в цьому начебто таке саме явище, як в українців. Але це тільки так назверх. На ділі ж воно виглядає зовсім інакше. Відомо, що росіяни, які поселюються на Україні,

подібно, зрештою як і в інших республіках, користуються усіми правами не то національної меншости, але, по суті, справжнього господаря даної республіки. Більшість з них мають відповідальні посади керівників партії, чи різних галузей життя, отже належать до справді провідної верхівки. Інші ж, байдуже, чи вони стоять вище, чи нижче на соціальній драбині, значить усі росіяни, від члена ЦК аж до робітника користуються своїми школами, пресою, театрами, словом усім, що потрібне для збереження їхнього національного характеру. Ніхто їх на Україні не українізує, ніхто не накидає їм української мови, культури, традицій, звичаїв тощо, значить, вони можуть жити на українських землях як повноцінна російська спільнота. Так же само їм живеться в інших не-російських республіках.

Нічого дивного, що, живучи в таких умовах, російське населення на Україні збільшилось за одинадцять років на 2.1 міль., і то не тільки тому, що Москва експортувала російських людей на Україну, але також тому, що ті, які там живуть можуть всеціло зберегти себе як росіяни, а до них ще приєднуються місцеві ренегати.

Відомо, що зовсім іншою є ситуація української меншости поза межами УРСР, зокрема на території Російської РФСР. Коли навіть абстрагувати від національно-політичного поневолення не-російських народів в їхніх таки союзних республіках Радянського Союзу, то те, що робить Москва з українцями і з іншими не-російськими народами на терені Росії, чи цілої Російської РФСР, треба окреслити як найбільш brutальне знищування права тих народів зберігати свою мову, культуру, традицію, словом бути собою. Тому, коли сьогодні КПРС проводить політику ославленого обміну кадрами, то українців, чи інших не-росіян, які змушені жити поза межами батьківщини, вона по суті призначає на повільну національну смерть, чи, принаймні на хронічне нидіння.

Тому нічого дивуватись, що за переписом населення 1970 року, між 1959 і 1970 роками число українців в Російській ФСР навіть дещо змаліло (з 3 міль. 359 тис. до 3 міль. 345 тис.), дарма, що в тому часі, як і тепер, українці виїздили на працю до РРФСР, поминаючи навіть природний приріст тих, що там до 1959 року жили. Ось у цитованого вже В. Товкуна говорилося про те, що між 1959 і 1963 роками в союзні республіки СРСР виїхали з міст України майже 1. 7 міль. осіб, при тому в РРФСР 71. 4%. Щодо сіл УРСР, то він каже, що їхні міграційні зв'язки з іншими республіками були слабші, але тим не менше, в їх результаті кількість сільського населення України зменшувалась ("на тисячу

80 прибулих з міст союзних республік у протилежному напрямку у 1963 році вибувало майже 1. 2 раза більше” — стор. 244). Ці числа Товкуна в основному покриваються з інформаціями Є. А. Янковської в її нарисі “Населення Української РСР та деякі регіональні особливості його природного і механічного руху”, про що пише у згаданій вище статті проф. В. Кубійович, (при чому Янковська бере до уваги довший як Товкун період семи років). Очевидно, виїздили з України, точніше, з її міст не тільки самі українці, але, коли взяти до уваги те, що українці творять в УРСР три четвертини населення, то треба думати, що власне такий, чи навіть більший відсоток вони творили серед тих, що з України емігрували, при чому, за Товкуном, 71. 4% емігрантів виїздили до Російської РФСР. Чому ж тоді останній перепис виказує зменшення числа українців в тій же РРФСР? Ясно, що частина тамошніх українців записалася вже росіянами, тобто пропали для української нації.

Є ще, правда, інша можливість, а саме те, що число українців поза межами УРСР Москва зумисне занижує, отже, що статистика є фальшива. Це твердить проф. В. Кубійович, який, у згаданій вище статті підраховує українців в СРСР, але поза межами УРСР на 7-8 міль., а не, як подає перепис з 1970 року, 5. 5 міль. Але й тоді наші втрати величезні, коли мати на увазі, що в 1926 році, в тодішньому СРСР, але поза межами УРСР жили 7. 9 міль. українців.

*

Т. зв. обмін кадрами, чи, радше, плянове перемішування населення Радянського Союзу, що лежить в основі національної політики КПРС — це страшна зброя в руках Москви. Нею вона, з одного боку, пляново загарбує частини української національної території, перетворюючи її окремі області чи райони, покищо в мішані українсько-російські терени, з метою, щоб завтра з них зробити терени з російською більшістю. З другого боку Москва відриває від української нації тисячі її синів і дочок шляхом русифікації, зокрема тих, хто мусить жити поза межами УРСР, як і також на самій Україні. Це є рівночасний наступ на територію нації та на духовну субстанцію нації, значить на саму націю. Трагедія також в тому, що у цій східній грі проти нашої нації Москва вживає зрусифіковані елементи інших не-росіян і самих українців.

Подібну політику веде Кремль у відношенні до інших не-російських народів, використовуючи також зрусифікованих українців. Небезпеки, перед якими стоять ті народи, не менші від

того, що загрожує українцям, зокрема, коли думати про білорусів, балтійські народи, а також народи Середньої Азії.

Політики перемішування населення в СРСР не можна оправдати інтересами здогадного комунізму, як інтернаціональної доктрини, що мала принести новий етап у взаєминах між народами, бо та доктрина виявилась повним банкрутом. Гаслом т. зв. дружби народів СРСР там прикривається насильство над кожним, хто має відвагу сказати, що король голий. Коли б так не було, не треба було б насильно русифікувати народи і загарбувати території їх історичного поселення.

Також економічні інтереси СРСР, його окремих народів, не вимагають насильного перемішування кадрів. Це непотрібне зокрема Росії, яка доволі багата своєю територією, сирівцями, капіталом і фахівцями. Це добре знають вожді КПРС і тому постійно залицяються до найбільш реакційних елементів російського народу, підсичують в них шовіністичні апетити, розпалюють імперіалістичні інстинкти, штовхають витягати руку по чуже. Це допомагає Кремлеві тримати в політичній і соціальній неволі самих росіян, байдуже, що така політика озлобляє проти російського народу десятки інших народів СРСР, несе у собі зерна серйозних зударів і небезпек.

Ясно, що в нашій технологічній добі, в добі, коли людство починає відчувати обмеженість природних ресурсів, коли народне багатство і кваліфіковані кадри та капітали нерівномірно розміщені між поодинокими народами, країнами та континентами, жоден народ не може замикати себе непрохідними кордонами, ізолювати себе від решти світу. В таких умовах економічна співпраця є вимогою доби. Проте, успішно співпрацювати між собою можуть тільки справді вільні народи. Від більше як чверть сторіччя ми є свідками як все тіснішою стає господарська співпраця між народами Західньої Європи. Між ними існує обмін кадрами. Сьогодні робітників різних національностей, також з комуністичної Югославії можна зустріти на заводах країн Західньої Європи. Але жодна нація не проголошує себе там "старшим братом", чи "першою між рівними", і ніхто там не возиться з безглуздими теоріями про злиття націй. Казати, що це тому так, бо на Заході є капіталізм, а в Радянському Союзі "будується комунізм" — це знушатися над інтелігенцією слухача. Остаточо в Югославії також "будують комунізм", але від сербів не вимагають "зливатися" з хорватами або словінцями чи навпаки.

Немає сумніву, що, коли б на теренах сучасного СРСР існували самостійні держави окремих народів, то їхні націо-

82 нальні і, зокрема, господарські інтереси привели б їх до тісної співпраці, подібно як у Західній Європі. Значить і тут комуністична диктатура, вкупі з традиційним російським імперіялізмом, виявляється гальмом на шляху історичного розвитку народів. Одним з найбільш разючих виявів того є сучасна політика переміщення населення в СРСР.

ДРАГОМАНІВСЬКА СПАДЩИНА СЬОГОДНІ

Ж. П. Х.

Тут буде мова про долю книжки Раїси Іванової *Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.)*, що вийшла в Києві 1971 року. Книжка "розрахована на фахівців-істориків, студентів та масового читача"; наклад 3 000 примірників. Доля цієї книжки цікава тим, що вона розказує дещо про ідеологічні підстави нової, післяшестівської адміністрації на Україні (Щербицький, Грушецький, Маланчук та ін.). Сама книжка (на відміну від її "долі") цікава ще й тим, що вона свідчить дещо про ідеї, які ширяться серед молодшої української інтелігенції в УРСР. Обговорюючи працю Іванової, матимемо нагоду також порушити деякі питання, що стосуються місця Драгоманова в сучасній проблематиці української політичної думки.

Згадана книжка була піддана гострій критиці від М. І. Супруненка на сторінках офіційного органу ЦК КПУ *Комуніст України* в листопаді 1972 року. Його стаття п. н. "Критичні зауваження до монографії про М. П. Драгоманова", була просякнута типовими фразами донощицького жанру: "помилки й огріхи", "серйозні хиби", "перекручення історичної правди", і т. д. Супруненкові не подобається, що авторка поставила собі два завдання: перше — довести, що Драгоманов був далеко більше революціонером-соціалістом, ніж лібералом-конституціоналістом, друге — вияснити, як глибоко помиляються ті, хто вважає, буцімто поза суто українською сферою діяльність Драгоманова мала мінімальний вплив у політичній еволюції.¹ Ось проти чого скеровує свої "критичні зауваження" М. І.

---

¹ Слід зазначити, що це речення, за винятком слів "Супруненкові не подобається...", належить перу М. Грушевського (в рецензії на книжку Д. Заславського, журн. *Україна*, 1926). Цікаве, що Іванова і Заславський зробили те саме, але що було дозволене в 1924 році — заборонене в 1972.

84 Супруненко. Іншими словами, Супруненко домагається, щоб радянське дослідження творчости Драгоманова, уже досить відстале, зробило ще раз крок назад.

Якщо Супруненкові не в смак, що "в монографії значно перебільшено ролю Драгоманова у суспільно-політичному житті Росії", чому він не підніс свого голосу раніше? Маємо на увазі статтю цієї самої Р. Іванової на ту саму тему, яка появилася в *Українському історичному журналі* ще в 1966 році п. н. "М. П. Драгоманов і революційне народництво". Ця стаття була включена майже дослівно в другий розділ критикованої книжки. (Те саме стосується третього розділу, який появилася в дещо іншому вигляді в *Дніпрі* 1966 року п. н. "Сурмач правди й боротьби". Отже, праця Іванової по суті досить давня, а Супруненкова критика виявляється справді реакційною.

Нам неясне ще, чому рецензент обмежився критикою лише монографії Іванової про Драгоманова і ні словом не згадав про її історичний роман, присвячений також Драгоманову. Маємо на увазі роман *Клятва*, який вийшов у Києві разом з монографією в 1971 році. Роман, надрукований накладом 65 000 примірників, напевно ще менше сподобався б Супруненкові, ніж монографія. Мабуть, Супруненко не знав, що *Клятву* написала теж Іванова, бо вона тут користується псевдонімом Раїса Петрівна Іванченко.² Але про цей псевдонім згадував інший рецензент монографії Володимир Мельник. Супруненко не тільки читав рецензію Мельника, але й висловив про неї негативну оцінку. Отже, чи відсутність будь-якої згадки про роман *Клятва* в Супруненкових зауваженнях не свідчить про брак фаховости й дбайливости його критичної статті? Повернемося до цієї теми на іншому місці.

Щоб краще оцінити творчість Іванової-Іванченко й критику Супруненка, доведеться бодай коротко зупинитися на історії ставлення українського суспільства (радянського як і поза-радянського) до особи й спадщини Драгоманова.

Відоме, що в останні роки свого життя (бувши тоді психічно хворим) колишній учень Драгоманова Іван Франко боявся духів з того світу, а особливо боявся духа Драгоманова. Щоб виганяти його духа, Франко мочив свої руки в креозоті. Креозот здавався Франкові єдиним захистом проти духа Драгоманова.

² Нам не відоме, чи її прізвище Іванова, чи Іванченко. Вона користується обома без якогось розрізнення. Наприклад, згадана стаття "Сурмач правди й боротьби" появилася під прізвищем Іванченко, хоч пізніше включена в монографію, підписану Івановою. Уже в ранніх її літературних виступах подибуємо обидва ці прізвища (див. *Дніпро*, 1967, ч. 8 і 1968, ч. 11).

Мемуаристи згадують, що Франко на схилі свого життя сильно пахнув отим креозотом.

Франко не дарма служить символом українського народу. Навіть у його патології відкриваються характеристичні риси українського суспільства. Бо, говорячи про ставлення української історіографії й публіцистики до покійного Драгоманова, треба зауважити, що дух його завжди давав привід до загальної тривоги, до загального вживання креозоту. А головне, як щодо Франка, так і щодо українського суспільства загалом треба сказати, що тривога й креозот виходять справді не з духа Драгоманова, а з певної патології.

Ось зараз приходить нам на думку виняток. У двадцятих роках нашого століття ім'я Драгоманова шанував майже кожен українець. У Празі видатний публіцист Микита Шаповал прославляв Драгоманова як ідеолога нової України. У Відні Михайло Грушевський опублікував поважну монографію *З починів українського соціалістичного руху: Михайло Драгоманов і женевський соціалістичний гурток* (1922). У Галичині Радикальна партія, безпосередній спадкоємець драгоманівської політики, була однією з найповажніших сил на українській політичній арені. І в радянській Україні (особливо після повернення Грушевського до Києва) появились численні наукові праці, присвячені Драгоманову, переважно на сторінках журналу *Україна*. Отже, двадцяті роки ніби заперечують моє твердження про негативне ставлення українського суспільства до спадщини Драгоманова. Але коли пригадаємо, що двадцяті роки являють собою винятковий час в історії української духовости, то будь-яке заперечення відпадає. Патологія повертається у тридцятих роках, а разом з патологією страх і креозот, щоб виганяти духа Драгоманова.

Тридцяті роки. Поза радянською Україною панує серед інтелігенції донцовщина (сказати ввічливо: ідеологія активного націоналізму).

Під впливом Дмитра Донцова ціле покоління вірить, що Драгоманов був найшкідливіший москалізатор, ідеолог деградації українського серця і волі. Таке спантеличення, виходячи з якогось галушкового шовінізму, стало догмою, яка й сьогодні ще шкодить не тільки належній оцінці Драгоманова, а й належному рівню політичної думки взагалі.

Патологія лютувала також у радянській Україні. Серед численних жертв сталінського терору Драгоманову довелося вмерти вдруge. Як вияв чогось українського, Драгоманов був каменем спотикання для "вождя". Важливіше, однак, що корінь

86 драгоманівської політики був ворожий сталінській (і посталінській) системі. До цієї теми ще повернемося.

У тридцятих роках ім'я Драгоманова піддавалося анатемі, двоголосе проголошеній, і з-під цієї анатемі ще й досі не зовсім вийшло.³

Але все таки якась реабілітація відбувається — поволі, боязко. Серед українців на Заході треба передусім відзначити англomовний збірник п. н. Mukhayo Dragomanov. A Symposium and Selected Writings, що його в 1952 році видала за редакцією Івана Л.-Рудницького Українська Вільна Академія Наук у США. Цей збірник однак розрахований в основному на англomовного науковця. Згодом чимало позитивних у ставленні до Драгоманова праць появилось в детройтському журналі *Вільна Україна* (статті Степана Ріпецького й ін.)

Проблема реабілітації Драгоманова в радянській Україні веде нас ближче до головної теми нашої статті. Виступ М. І. Супрунєнка проти Іванової-Іванченко вже показує слабкість цієї реабілітації. Попередня спроба реабілітувати Драгоманова відбулася ще за Сталіна, під час другої світової війни. Драгоманов, як і патріарх московський, воскрес із мертвих, щоб поборювати німців. Ось назви двох статей, що тоді появились: "Одвічні розбійники і гнобителі (М. Драгоманов про попередників Гітлера)". (*Комуніст*, 1942, ч. 233) і "Михайло Драгоманов проти німецьких загарбників" (*Вільна Україна*, Львів, 1945, ч. 145).

Іван Романченко у статтях 1960-их років зробив багато, щоб після смерті Сталіна та повної реакції повоєнних років можна було ще раз реабілітувати Драгоманова. У 1964 році Романченко, співпрацюючи з Д. Заславським, написав "реабілітаційну" книгу п. н. *Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність*.⁴ У 1965 році в *Українському*

³ Ще за його життя, у 80-их роках минулого століття, Драгоманов був у подібному становищі. Для українських патентованих патріотів з Старої Громади він був заєадто лівий, занадто приязний до російської культури. Для росіяно-терористів, навпаки, тхнув засильно "гуманністю" й українофільством. "Ще ся не народив, щоби всім догодив", — каже народна приказка. Але щоб народилася людина, яєа ніколи не могла догодити, — таке не передбачене навіть народною мудрістю.

⁴ До речі, Заславський написав три книжки про Драгоманова: у першій — *Михаил Петрович Драгоманов* (1924) — він підкреслює революційність і все-російське значення Драгоманова; друга — *М. П. Драгоманов. К истории украинского национализма* (1934) — була типовим сталінським доносом; третя, написана у співавторстві з Романченком, — *Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність* — реабілітаційна.

історичному журналі Романченко вмістив статтю, в якій різні теми про Драгоманова були запропоновані на дослідження. Ця програма дала свої плоди у формі добірки статей, присвячених Драгоманову з нагоди 125-річчя його народження. Добірка була опублікована в *Українському історичному журналі* (1966, ч. 9), і в неї була включена стаття Раїси Іванової про Драгоманова й російське народництво. Нарешті, в 1970 році за редакцією Романченка вийшов двотомник *Літературно-публіцистичні праці Драгоманова* — перше видання драгоманівських творів у радянській Україні. Хоч Р. П. Іванова висловила свої критичні зауваження щодо цього "першого кроку" (*Вітчизна*, 1970, ч. 12), не можна не подякувати Романченкові за його настійну працю.

Заслуговує на увагу також наукова діяльність Віталія Сербея. Сербей є автором чимало праць, присвячених висвітленню ленінської оцінки Драгоманова (див., наприклад, *Вітчизна*, 1967, ч. 4 і *Український історичний журнал*, 1966, ч. 9). Він доводить, що Ленін у цілому мав позитивне наставлення до спадщини Драгоманова. Правильне розуміння ленінської оцінки Драгоманова дуже важливе для радянських дослідників. Колись Ленін писав, що Драгоманов у поглядах на значення польського повстання 1863 року "виражав точку зору селянина, настільки ще дикого, сонного, присослого до своєї купи гною, що через законну ненависть до польського пана він не міг зрозуміти значення боротьби тих панів для всеросійської демократії". Цей ленінський закид часто цитується в радянській історіографії (до речі, і Супруненко його цитує) і шкодить дослідникам драгоманівської творчості. Праця Сербея важлива тим, що дає дослідникам більш помірковану оцінку.

Супруненко турбує, що Іванова взяла під увагу працю Сербея і ніби забула гострі слова Леніна, скеровані проти Драгоманова. (Але вона їх не забула. Ці слова цитуються в монографії, тільки в *належному контексті*). А ще гірше, здається, що Іванова має сумніви щодо правильності Ленінової критики драгоманівської теорії децентралізації. "Невже, — пише Супруненко, — В. І. Ленін не розумів обставин часу, коли Драгоманов та інші висловлювали свої погляди? В. І. Ленін завжди і в усьому додержувався принципу історизму". Супруненко — ідолопоклонник перед своїм кумиром. Він хоче продовжувати легенду про ленінську непогрішимість.

А тепер до творчості Іванової-Іванченко. Почнемо з історичного роману *Клятва*. Я особисто був захоплений романом. Поперше, цікавить мене сама собою творчість цієї авторки, подруге, я цікавлюся самою темою, себто особою

88 Драгоманова. *Клятва* ніколи не здобуде собі значного місця в історії української прози. Цілі абзаци, взяті просто з монографії, справляють часом враження, що це не роман, а публіцистика. У романі характер Драгоманова занадто односторонній, не виявляє ніякого духового розвитку. Мене найбільше розчарувало стереотипне й вороже зображення євреїв, ніяк не пом'якшене якимось почуттям історизму.

З національного погляду є чимало тут цікавого: боротьба проти польонізації й русифікації, прославлення знаменитого тепер з опозиційної літератури села Космача; ганебний стан речей, коли молоді студенти соромляться говорити рідною українською мовою і т. д. Але чисто національний елемент не головне в романі і не головна "небезпека" для радянського читача. Небезпека деінде: у популяризації драгоманівської політичної думки.

Я знайшов один разучий анахронізм у романі. Там виступає (стор. 210) молодий студент Мирослав Січинський, батько якого "був священиком у гірському селі і вважався одним з передових народовських діячів". Це не може бути ніхто інший, як той Мирослав Січинський, що в 1908 році виконав замах на Потоцького, а тим часом Іванова-Іванченко робить з нього молодого студента в 1873 році, тобто чогиринадцять років перед роком його народження. Я був приємно здивований, що вона згадала про нього добрим словом (хоч і припускається анахронізму), бо він майже зовсім забутий українською громадою.

Повертаючися до монографії Іванової, треба зауважити, що вона трохи недбайливо укладена. Як я вище згадував, авторка вставила до неї свої раніші статті, і не завжди вдало. Авторка повинна була ще використати польські праці і джерела. Треба також зауважити, що *Jahrbuch fuer Sozialwissenschaft und Socialpolitik* виходило не в Женеві, а в Цюриху.

Очевидно, це дрібниці. Монографія лишається солідною працею. Авторка користувалася архівними матеріалами й зробила багато, щоб підкреслити справжню революційність Драгоманова і, до певної міри, українофільського руху взагалі. Вона висвітлила драгоманівський федералізм як логічне і свідоме продовження федералістичних концепцій кирило-методіївців та дала нам особливо ясну картину юнацьких літ Драгоманова. І найважливіше: вона дала повний і правильний огляд драгоманівської політичної думки.

Теперішні партійні керівники з України не можуть вітати з радістю появу цієї монографії. Така книжка, як ми побачимо,

дуже небезпечна для них і їм подібних. Але небезпека цієї книжки мала другорядне значення в рішенні критикувати її. Політичні обставини, здається, склалися так, що вже була пора критикувати будь-яку книжку, і вибір упав на працю Іванової. Ця випадковість вибору пояснює вищезгадану нефаховість і недбайливість Супрунєнкової критики. Не було логіки в тому, щоб піддати критиці монографію, а не роман. Роман популярніший, отже — більш небезпечний. Критика, здається, не так скерована проти певних ідей, як дає якийсь привід до чогось.

Щоб зрозуміти долю монографії Іванової, треба передусім мати на увазі усунення Шелеста в травні 1972 року. У листопаді того ж року появились критичні зауваження М. І. Супрунєнка в журналі *Комуніст України*. 22 квітня 1973 року новий перший секретар КП України Володимир Шербицький обвинувачував (тільки не називаючи імені) Шелеста в тому, що за його керівництва вийшло чимало публікацій, в яких дожовтнєве минуле України "ідеалізувалося". Наступного дня *Нью-Йорк Таймс* писав:

"Хоч не згадувано жодного прикладу, можна було зробити висновок, що йдеться про українського ліберала 19 сторіччя Михайла Драгоманова, якого представили як українського патріота. Автора книжки Р. П. Іванову обвинувачували в тому, що вона ідеалізувала постать Драгоманова і перебільшувала його роль в українській історії".

Рівночасно появилася нова редакційна стаття в квітневому *Комуністі України*, в якій була скритикована книжка П. Ю. Шелеста *Україно наша радянська*. ("Про серйозні недоліки та помилки однієї книги"). У статті писалося, між іншим, що "особливо прикрою є поява окремих публікацій низького ідейно-теоретичного і фахового рівня". 26 і 27 квітня 1973 усунули Шелеста із складу Політбюро ЦК КПРС.

Виглядає, що критика, спрямована проти Іванової, була одним з елементів, пов'язаних з усуненням Шелеста. Ідеї її монографії мали другорядне значення для Супрунєнка і його хазяїв. Головне для них це — політичний маневр. Вони, однак, поміняються, коли справді думають, що творчість Іванової-Іванченко малі значення: драгоманівські політичні ідеї, які авторка постійно поширювала, дадуть плоди.⁵

У Драгоманова, з яким їх познайомила авторка, українці знайдуть свого найкращого мислителя. Драгоманов знав про три

⁵ Крім названих тут творів, Раїса Іванова-Іванченко опублікувала статтю "Герцен і Україна" (*Дніпро*, 1970, ч. 1) і уривки з роману *Клятва*: "Живі поміж живими" (*Вітчизна*, 1968, ч. 4) і "Передчуття весни" (*Вітчизна*, 1970, чч. 6-8).

90 глибокі правди, які часто забуваються: 1) не можна забувати про національний елемент, 2) не можна забувати про соціальний елемент і 3) не можна підкреслювати ні першого, ні другого на шкоду загальнолюдському елементові. Донцовщина і Стара Громада, російські терористи й радянські апаратчики не хотіли і не хочуть знати цих правд.

Теперішній режим у радянській Україні не хоче нічого знати про національний елемент. В. Шербицький заявляє: "Ніякої, т. зв. 'національної проблеми', про яку так багато базикають наші вороги за кордоном, в нашій республіці не існує. Національне питання розв'язано у нас найкращим чином..." У світлі такого баламутства праця Іванової про національну політику Драгоманова принесе свою користь. Що думає радянський читач, коли читає наступні слова Драгоманова, цитовані дослідницею: "(Я) ополчився проти великоруського або державно-руського партикуляризму і вузькості, які претендують на інтернаціоналізм і широту..."? Драгоманівська критика русифікаторської праці російських революціонерів не втратила своєї актуальності й сьогодні. Те саме стосується й критики слов'янофілів, які ще ростуть сьогодні в СРСР. Вони тепер називаються "руситами", а по суті вони Аксакови, Хом'якови й їм подібні.

Часом опозиційна радянська інтелігенція забуває про соціальний елемент. "Ембуржуамент" радянської бюрократії є незаперечним фактом. Національне визволення без справжнього соціального визволення — неповне визволення. Отже, добре що Іванова-Іванченко цитує таке мудре драгоманівське речення: "Радикал, котрий на Україні не признає українства, єсть недодумуванийся радикал, так само як і українофіл, котрий не додумався до радикалізму, тільки плохий українофіл".

Щоб бачити політичну актуальність Драгоманова у теперішньому Радянському Союзі, досить пам'ятати, що він вірив у *децентралізовану* федерацію. Чи централізація, проти якої боровся Драгоманов, не одна з найпекучіших проблем в СРСР? Чи проблема централізованої бюрократії не стоїть на порядку денному для кожного думаючого радянського (і не тільки радянського) громадянина? А те, що Драгоманов домагався політичних свобод — свободи сумління, слова, друку і т. д. — чи це не має певного значення у теперішньому Радянському Союзі?

Актуальність Драгоманова сьогодні — ось у чому полягає його вартість і небезпека.

ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН

Костянтин Зеленко, Юзеф Лободовський

Польський відділ радіо "Вільна Європа" передав нещодавно програму на тему "Як повинні формуватися українсько-польські взаємини?". У програмі брали участь: з одного боку Костянтин Зеленко, а з другого — Юзеф Лободовський.

Костянтин Зеленко — це довголітній голова Українсько-Польського Товариства в Лондоні, публіцист, дослідник взаємин між обома народами в минулому й сучасному, він часто виступає зі статтями на ці теми також і в польській еміграційній пресі.

Юзеф Лободовський є визначним польським письменником, поетом і літературознавцем, а водночас автором численних перекладів з творів Шевченка й сучасних українських поетів. Від десятиріч він також пише на теми польсько-українських взаємин.

Передаємо скорочено виступи обох авторів. Одночасно запрошуємо наших Читачів до дискусії на ці теми. Радо міститимемо на сторінках нашого журналу голоси Читачів у цій важливій і цікавій справі. — Редакція.

I

Історична доля сплела на протязі віків український і польський народи в ролях приятелів, ворогів, суперників, сусідів і потенційльних, а зрідка і справжніх союзників.

Україна, поминена в компромісі Люблинської Унії, як третя складова частина нової, спільної, потенційно тріалістичної федеральної держави, поділена та розсварена Берестейською Унією, зробила під проводом гетьмана Конашевича-

92 Сагайдачного особливо рішуче зусилля договоритися з польською короною, не розриваючи рам Речіпосполитої.

Напів у розпачі, напів у гніві вхопив Богдан Хмельницький за шаблю.

Остаточним результатом цієї довготривалої і найбільшої в історії наших народів збройної конфронтації було те, що ні ми Польщі не розбили, ні нас поляки ніколи повністю не перемогли.

Брак єдності між обома народами довів до повної ліквідації залишків української незалежності і до поділів Польщі.

Згодом поділив нас буйний і нерозсудний націоналізм, соціальні упередження, різні погляди на сусідів і ворогів, спір за Східню Галичину, гнітюча атмосфера недовіря (яка звичайно ділить переможців і переможених), події останньої світової війни, і те сплетення інтриг, які підсунули підступно нашим народам Берлін і Москва.

У результаті ми до сьогодні платимо незвичайно високу ціну за брак політичної солідарності між нашими народами.

Тепер одначе, внаслідок основної зміни в геополітичному положенні наших народів і при цілковитій відсутності чинників, які нас ділили в минулому, ми є вперше в нашій довгій історії природними союзниками, яких нічого вже не ділить і не повинно ділити.

Загрожують нам тепер ті самі небезпеки, розділяємо дуже подібну долю, маємо лише одного й того самого ворога, немає сьогодні справді нічого, що нас могло б антагонізувати, якщо йдеться про теперішнє і майбутнє. Немає вже сьогодні в наших суспільностях ні в краю і на еміграції відповідників Яреми Вишневецького з одного боку, чи Гонти або Залізняка з другого.

Ми є одначе народами, якими не завжди керує розсудливість. Розбуркують нас різні пристрасті, переслідують нас усякі упередження, править нами зле зрозумілий патріотизм.

У краю ми піддаємося лукавим підбурливим підшептам тих сил, в інтересі яких лежить може більше ніж будь-коли раніше утримання наших взаємин у напруженні і ворожнечі.

На еміграції натомість маємо ще серед поляків та українців групки й одиниці, які намагаються заступити реалістичну оцінку нашого сучасного стану та розробку єдиного плану політичної співпраці в майбутньому — опортуністичною підслесливистію розчуленим земляцьким сантиментам.

Як, отже повинні складатися українсько-польські відносини в майбутньому і від чого мали б ми починати їх повне налагодження та наш діалог?

Йдеться тут передусім про те, щоб перебороти минувшину, тобто критично й усесторонньо передумати та з'ясувати її, щоб витягнути з неї науку і зробити висновки на майбутнє.

Йдеться також про те, щоб створити духові, психологічні й політичні підстави для укладення майбутніх добросусідських стосунків, базованих на взаємному довірі та зрозумінні й відчутті сучасної збійности й однозгідности польських і українських національних інтересів.

Адже розумів це прекрасно вже в 1846 році Тарас Шевченко в його спорі з Миколою Костомаровим, який був проти притягнення поляків до Кирило-Методіївського Братства.

"Ми боролися довгими роками з поляками, — не вірю їм", стверджував Костомаров, на що йому Шевченко відповів: "Говори до дурного. Ми бились з ними поки було за що, а тепер як їх, так і нас та сама рука за горло держить".

Мусимо отже зробити особливе зусилля, спрямоване на заякорення у збірній свідомості наших народів двох дуже очевидних і безсумнівних правд:

Поперше, не зважаючи на певні різниці побутового характеру, польський і український народи перебувають тепер у дуже подібній ситуації. Обидва народи пригнічує нині задушлива й репресивна атмосфера комуністичного беззаконня з безнастанно зростаючими кривдами.

Українці є виставлені на нахабну й насильницьку русифікацію, яка їх ослаблює, але одночасно і зміцнює, розбуджуючи серед них патріотичні почуття, оформлюючи і кристалізуючи національні постуляти та пов'язуючи дисидентську інтелігенцію з народом.

Поляків піддається перфідній советизації і духовній деморалізації, які роблять серед них певне спустошення, але рівночасно мобілізують їх до боротьби за збереження національної ідентичности.

Сили, які придушили українську свободу в 1920 році, зліквідували самостійність Польщі 25 років пізніше, що дозволяє нам припускати, що методи стосовані Москвою на Україні нині, можуть бути вжиті в якійсь формі в Польщі завтра.

Боротьба, отже, за наші основні національні і людські права не є вже нині якоюсь політичною теорією чи висловом якоїсь ідеології, а є якнайбільше очевидною потребою і konieczністю для кожного поляка й українця, як людини і патріота.

Подруге, жоден поневолений народ, що входить у склад радянської імперії не здобуде свободи сам і на власну руку, а що ж уже в конфлікті з іншими, придушеними Москвою, народами.

А українці і поляки чейже становлять два найбільші по росіянах народи у Східній Європі, зі старими прекрасними традиціями боротьби за свободу.

З одного боку, всякі сподівання на якінебудь перемини у радянській імперії залежать від намірів Кремля у відношенні до нас, від того, в якій мірі, його політика впливає на ситуацію в наших країнах та її загострює і від волі та рішучості наших народів у поборюванні комуністичного режиму й опору проти його тоталітарних намагань.

З другого натомість боку, не є вже ні для кого таємницею, що у Східній Європі престиж радянської влади стоїть нині незвичайно низько, що в самому СРСР Кремль знаходиться далі від успішної розв'язки національного питання, ніж будь-коли раніше; що від теперішнього режиму і від комунізму взагалі відриваються шораз то більше найкращі елементи молоді; що в російському суспільстві підносять дедалі частіше і виразніше голову крайні і шовіністично-націоналістичні елементи і що комуністичний режим хоч і поборює всяку опозицію, особливо поширений дисидентський рух на Україні, боїться вжити терору на масову скалю, з огляду на наслідки, які це могло б мати для власного існування.

Крім цього, наша українсько-польська однодушність у спільному опрацюванні довгореченцевих концепцій і наша щира і ділова співпраця можуть вплинути на виразніше й позитивніше становище поступової частини російських дисидентів у національному питанні.

Беручи це все під увагу, мусимо вже нині зробити особливе зусилля для поширення території польсько-українського діалогу, дискусій, зустрічей і імпрез — на молодь, на цілу поступову частину наших суспільностей з особливою увагою до ділянок культури, літератури, публіцистики і політики. Лише такий наполегливий і ясно зформульований підхід може підготувати ґрунт для зсинхронізування наших національних і спільних визвольних зусиль.

Мусимо також зробити зусилля для скріплення нашої відпорності на несподіванки історії, щоб забезпечити наші народи проти підступів і засобів стосованої супроти нас політики "діли і пануй", яка завжди змагала до розсварення і розбиття нас у взаєморуйнуючій боротьбі за другорядні, а то й третьорядні цілі.

З другого ж боку, відомо з достовірних звичайно джерел, що кожна згадка про потребу поглиблення справжнього і щирого польсько-українського діалогу на тему порозуміння і можливості союзу між нами викликає негайно значне

хвилювання серед вищих партійних чинників у Москві, в Києві й у Львові. Бо це суперечить офіційно рекомендованій і згори накиненій та наполегливо українцям повторюваній тезі, що єдиний шлях до кращої для них майбутності є тільки і завжди під високою опікою Москви і нога в ногу з росіянами.

З них мабуть причин стримано недавно в Києві публікацію заповідженої ще на 1971 рік книжки українського історика І. Т. Лісевича про польсько-український союз у 1621 році п. н. *Хотинська війна*.

Як я вже підкреслив, ситуація у світі, у Східній Європі і на відтінку українсько-польських стосунків зазнала основних і глибоких перемін.

Виходячи із засновку, що сьогоднішня Польща є однорідною національною державою, і що на т. зв. Східніх землях давньої і міжвоєнної Речіпосполитої існують в основному національні республіки, обперті на місцевому населенні, яке становить у них безспірну більшість, треба уважати ці обидва явища тривалими фактами.

Натомість теперішній їхній комуністичний устрій та стосована Москвою імперіалістично-колоніальна політика є, на мою думку, явищем часовим, бо спираються вони не на засаді добровільного співіснування і справжньої співпраці та щирої приязні, а на насильстві.

Штучна ця будівля, втримувана в цілості лише силою і терором, може котрогось дня провалитися чи то під тиском відосередніх сил, а чи ударів ззовні, що перетворять негайно Україну, Литву і Білорусь у незалежні національні держави.

Але збереження їх при самостійному житті, як і забезпечення тривалої незалежності Польщі, буде залежати в першій мірі від нашої спільної одностайності й політичного договору та порозуміння.

Костянтин Зеленко

II

На польсько-українських взаєминах заважили фатально козацькі війни в другій половині 17 сторіччя. Не дійшло до кінцевого порозуміння впорю, Гадяцька унія прийшла, на жаль, з декількарічним запізненням. Хто завинив — це вже належить до історичних дослідів. Завинили обидві сторони, а розмірковувати, котра з них більше, небагато нам допоможе в сьогоднішній ситуації. Істотні є два ствердження. Перше —

96 географії не змінимо, і коли судилося нам бути сусідами з українським народом, мусимо шукати якогось способу співжиття з ним.

Друге — маємо спільного могутнього ворога, і час наказує нам творити й зміцнювати почуття солідарності між обома народами, а не підтримувати давні антагонізми. Передусім треба розряджати систематично взаємну ворожість і ненависть. А щодо цього ситуація дуже погана — і там, у наших країнах, і тут, на еміграції. Події 1939-1945 років залишили в польській суспільності глибоку антиукраїнську травму. Знайшлися об'єктивні рації, та ще більше емотивних упереджень. Постаła легенда, нібито бригада Камінського, яка допустилася варварських дій під час Варшавського повстання, складалася виключно з українців. А це ж очевидна брехня. У склад тієї бригади входили колишні радянські вояки різних національностей, наприклад, один батальйон складався майже цілком з азербайджанських турків. А сам Камінський — це авантюрист, родом з Познаня, батько в нього поляк, а мати німкня.

Режимова пропаганда ніколи не спростувала цієї фальшивої та шкідливої легенди, навпаки — дбайливо її підсилювала й надалі підсилює. Аджеж Москві залежить на тому, щоб польсько-українська ворожнеча не вщухала, отже варшавський режим іде слухняно тим же шляхом. Офіційно виглядає все дуже гарно та ввічливо: делегація польських письменників, на чолі з своїм головою Івашкевичем, поїхала на Шевченківські роковини до Києва й Канева. Були бенкети, гарні промови, покладено вінки. Знову ж, коли жив іще Максим Рильський, незрівнянний перекладач *Пана Тадеуша*, його вгощали врочисто у Варшаві. Та все це діється тільки про свято, виїнятково та напоказ.

Будень же виглядає йнакше, менш ефективно. Постійні польсько-українські культурні зв'язки не існують, щонайбільше випадкові та й ні до чого незобов'язуючі. На нещастя, символом дійсности доводиться визнати, з одного боку — руйнування (перед 1962 роком) старовинного церковного будівництва на Лемківщині, а з другого — жалюгідний стан цвинтаря оборонців Львова. Питання: чи в обох випадках можна приписувати всю вину, без жодної решти (отже також і відповідальність) виключно урядовим чинникам?

Не найкраще виглядають ці справи також і на еміграції. Не те, щоб не було з обох сторін відповідних ініціатив, але вони ще дуже недостатні та з надто слабким обсягом. Взаємна ворожнеча не погасла і призводить інколи до різких випадів. Не було й немає мови про спільні політичні виступи на міжнародній арені.

Звичайно, маю на думці такі виступи, що мали б шанси звернути на себе увагу публічної opinіo на Заході. 97

Український народ є в значно гіршій ситуації від польського. Не йдеться тільки про те, що утвір державний, названий Польщею, Польською Народною Республікою, зберігає вигляди самостійности, а Україна становить частину радянсько-російської імперії. Польський народ систематично піддають розкладовій дії зсередини, його нищать морально та підступно обкрадають з найсвітліших традицій, але його не русифікують. Зате український народ піддають (від 40 років) послідовній русифікації в усіх ділянках, уживаючи найгостріших засобів. Проходить вона через шкільництво (передусім високе), військо, адміністрацію, не кажучи вже про партію. Штучно створено російську більшість у великих містах і промислових осередках. Якщо цей процес буде розвиватися надалі в такому темпі, Україні загрожує на початку наступного сторіччя примара денационалізації.

Тоді польсько-український конфлікт автоматично зліквідувався б, але чи вийшло б це Польщі на користь? Аджеж це означало б іще більший розріст російської могутности.

Тож треба цей конфлікт зліквідувати органічним способом, а не штучним. Роз'єднус нас дуже багато, але єднає обопільна мета: не допустити, щоб нас усіх поглинуло російсько-радянське багно. Любимо покликуватися на історичну справедливість. Але треба їй допомогти, не можна вичікувати її перемоги із складеними руками. Польсько-українське замирення, саме з думкою про цю головну ціль, було б стомилевим кроком на спільній дорозі. І до цього повинна змагати незалежна політична думка, польська й українська.

Юзеф Лободовський

Міжнародна хроніка

Р. К.

■ Від початку 1974 на Заході посилюються акції в обороні Валентина Мороза. Недавно про В. Мороза говорив на Пресовій Конференції в Нью-Йорку відомий російський демократичний діяч Павло Літвінов, який прибув 9 квітня ц. р. до США. Про Мороза появилось теж дві статті в канадській пресі, 19 лютого в *Торонто Стар* і 1 квітня в *Торонто Сан*. Обидві газети інформують про поганий стан здоров'я В. Мороза і закликають громадськість західного світу ставати на його оборону. Американський двотижневик *Нью-Йорк Ревю оф Букс* з 18 квітня ц. р. надрукував листа американської письменниці Ровз Стайрон в обороні В. Мороза. В листі вона м. ін. згадує, що в червні ц. р. вийде друком в Торонті англomовна антологія писань В. Мороза. Вона закликає читачів писати протестні листи в справі Мороза на адресу Підгорного. Ровз Стайрон є членом організації "Міжнародна Амнестія".

■ Павло Літвінов, академік Андрій Сахаров, чеський політичний діяч Іржі Пелікан і члени Фондації Миру ім. Бертрана Рассела в Англії проголосили спільну заяву в обороні політв'язнів в СРСР і ЧССР. Між названими в'язнями є прізвища Валентина Мороза, Івана Світличного та Леоніда Плюща.

■ У *Вашінгтон Стар Ньюс* з 19 березня ц. р. надруковано статтю Джона Дорнберга про наростання радянсько-китайського конфлікту. В статті сказано, що на китайсько-радянському кордоні перебувало в березні 1974 року 50 радянських, 10 монгольських та 140 китайських дивізій. Автор інформує про радієву боротьбу між обома державами. Він, між іншим, каже, що китайці передають кожного дня три години радіомовлення українською мовою і періодично висилають ракети з пропагандивними листівками українською мовою, виготовлені українськими емігрантами в Канаді. Бритійський журнал *Ди Економіст* з 30 березня ц. р. в статті про "боротьбу" радіостанцій сходу і заходу пише, що від 1972 року Китай передає українською мовою програму п. н. "Український національний фронт". З СРСР до Китаю пересилають

передачі три радіостанції (дві "таємні" й одна головна) під назвою "Радіомир і прогрес", за якими стоїть КГБ. Зі східньої Німеччини пересилають програми грецькою мовою; в Румунії діє "Радіо Вільна Португалія" і "Радіо Вільна Еспанія".

■

Італійський щоденник *Аванті*, що виходить в Мілані, повідомив 9 березня ц. р. про протест 120 швейцарських математиків з університетів Берна, Фрайбергу й інших проти ув'язнення українського математика Леоніда Плюща і росіянина Юрія Шихановича. Швейцарські математики вимагають перегляду справ названих діячів.

■

Журнал *Самвидав*, що його видає Флямандський комітет для східньої Європи надрукував у числі 1 за 1974 рік есей Валентина Мороза "Перший день" в перекладі на флямандську мову і відкритий лист громадянина Антона Коваля до Депутатів Верховної Ради УРСР.

■

На початку ц. р. в нью-йоркському видавництві лівого напрямку "Монад прес" вийшла друком книжка *Самвидав* — збірник підпілних документів з СРСР. Між документами є останнє слово Валентина Мороза на суді, вступна стаття журналу *Український Вісник*, стаття з того ж журналу про російську *Хроніку текущих событий* і листівка про репресії на Україні, що була розповсюджена в Києві 1972 року.

■

Троцькістський тижневик *Інтерконтинентал Прес* надрукував 8 квітня 1974 уривки звернення Чикагівського Комітету в Обороні Людських Прав у СРСР на захист Вячеслава Чорновола і Валентина Мороза. 2 квітня цей журнал помістив пресовий комунікат про загрозливий стан здоров'я В. Мороза.

■

Австралійський щоденник *Ди Австралієн* з 28 лютого ц. р. повідомив про приїзд до Австралії генерал-лейтенанта КГБ Євгенія Пітовранова, як члена торговельної делегації з СРСР. Покликаючись на недавно видану в США книжку *КГБ*, газета наводить такі біографічні дані Пітовранова: свого часу він був резидентом КГБ в Китаю, згодом керував підривною роботою зі східнього Берліну і був директором вишкільних курсів КГБ. В розмові з кореспондентами газети, Пітовранов признався, що він фактично працював у КГБ, але заперечив, що він там далі на службі. Щодо його приїзду до Австралії, Пітовранов заявив, що "я стараюся зблизити народи засобами торгівлі". В іншому австралійському щоденнику було сказано, що численні групи емігрантів з східньої Європи протестують проти приїзду Пітовранова, заперечують його запевнення, наче б то він займався виключно торгівлею, бо "співпраця з КГБ кінчається тільки в могилі".

Колумбійська газета *Республіка* в Боготі надрукувала 3 березня ц. р. протестний лист колумбійської інтелігенції в обороні людських прав у СРСР. В декларації говориться про переслідуваних режимом релігійних і не-російських дисидентів, науковців та інтелектуалістів.

■

Британський журнал *Економіст* з 30 березня ц. р. проаналізував сучасні події в Угорщині, де від 1968 року проходив процес поміркованої лібералізації, головно на відтинку економічної реформи. Журнал передбачає, що в наслідок чистки і звільнення 4 реформаторів, угорський комуністичний режим повернеться до "догматичної лінії" у своїй політиці, так, як це відбувається тепер у всіх країнах т. зв. народних демократій.

■

Українське Лікарське Товариство Північної Америки, яке виступило з інтервенцією в справі арештованого математика Леоніда Плюща (див. *Сучасність*, ч. 5/74) одержало низку листів від Американського Червоного Хреста — централі і відділу в Нью-Йорку, Американського Лікарського Товариства і від Міжнародної Амнестії з обіцянкою допомогти в акції оборони Плюща. Один з провідних діячів Американського Лікарського Товариства, д-р Джон Кован, пише, що він говорив про справу Плюща під час відвідин у Державному Департаменті США та що товариство буде й далі робити заходи на його оборону.

Солженіцин і ситуація в СРСР

ІНТЕРВ'Ю, ДАНЕ АКАД. А. САХАРОВИМ ОДНОМУ
АНГЛІЙСЬКОМУ ЖУРНАЛІСТОВІ 20 ЛЮТОГО 1974

ПИТАННЯ: Дехто на Заході вважає, що висилка Солженіцина, а не віддача його під суд свідчить про наявність у радянському керівництві принципових ідеологічних і тактичних розходжень. Чи так це?

ВІДПОВІДЬ: Я нічого не знаю про наявність подібних розходжень. У бюрократично-централізованих закритих установах, взагалі кажучи, більш природно припускати боротьбу за владу, а не дискусії й принципові розходження. На мій погляд, те, що Солженіцина не віддали під суд, у першу чергу пояснюється його величезною популярністю у всьому світі, його всіма визнаною особистою мужністю й моральною силою. Суд над ним перетворився б на суд над суддями, і влада могла це припускати. Вони наперед знали про ту силу громадської підтримки Солженіцину, на яку їм довелося б наразитися. Саме рішуча підтримка Солженіцина у незліченних відкритих виступах у всьому світі й захистила його. Такі ж самі правдиві й сміливі громадські виступи менше відомих людей, незалежно від ступеня їх викривальності й загального чи більш приватного характеру, неминуче тягнуть за собою жорстоку кару, і ніяких розходжень у радянського керівництва у таких випадках ми не знаємо. Трагічна доля авторів різного роду таборових спогадів Валентина Мороза й Юрія Шухевича, засуджених на 15 і 14 років в'язниці, табору й заслання кожний, вірний на це доказ, як і доля сотень інших в'язнів таборів, тюрем і спеціальних психіатричних тюремних лікарень. Обов'язок світової громадськості — стати їм на захист і допомогти їм у біді.

ПИТАННЯ: Вигнання Солженіцина позбавило Ваш демократичний рух одного з головних голосів. Чи не є це невідшкодована втрата?

ВІДПОВІДЬ: Солженіцин — письменник. Його подвиг і життєва справа — літературна творчість, що сліпучим сяйвом освітлює наше життя, наші язви, історичне коріння нещастя країни і шляхи її відродження, як він їх розуміє. Саме в письменницькому труді в основному міститься його роля в нашому демократичному русі, породженому глибокими причинами історичного, соціального й морального характеру. Ця роля не залежить від того, де Солженіцин живе й пише. Відрив від рідного ґрунту, від рідної мови — трагедія для кожної людини; виключної мужності людина — знайде в собі сили не здригнути, а повнотою використати ті можливості, які дасть йому життя у вільному суспільстві з вільним доступом до джерел інформації для продовження свого діла. Від світової громадської думки, від її розуміння й живого зацікавлення залежить той резонанс, який матиме ця праця. Прорадянська преса буде зображувати Солженіцина розлюченим емігрантом, який не заслуговує на увагу, — вона вже почала цю кампанію. Але в наш вік, коли всі проблеми стали загальносвітовими, засоби зв'язку стиснули планету в один клубок, тільки нерозуміння може перешкодити слухати так само уважно голос людини, хоч би й де вона перебувала — на Заході чи в СРСР. Історичний гріх т. зв. прогресивної громадськості 20-их, 30-их, 40-их років, що не зрозуміла й не почула російської еміграції тих років, не повинен повторитися. Це важливе і для нас, і для Заходу.

ПИТАННЯ: Ви й інші, що підписали "Московське звернення", вимагаєте, щоб були відкриті архіви ЧК, ГПУ, НКВД, МВД, вимагаєте міжнародного громадського трибуналу для розслідування заподіяних злочинів, вимагаєте вільного поширення в СРСР книжки Солженіцина, вимагаєте засудження й відкликання рішення радянського уряду про його висилку. До якої міри це реальне? Чи не вважаєте Ви, що владі вигідно розкрити принаймні частину минулого країни?

ВІДПОВІДЬ: "Московське звернення", укладене й опубліковане в напружений день арешту й висилки Солженіцина, не прагматичний документ. Найменше ми думали про те, чи вигідні для влади пропонувані нами заходи. Ми не прагнемо також помсти, нових політичних судів і вироків. Саме тому ми виключили з остаточного тексту звернення слова про "термін давності", які можна було б помилково розуміти у вузько юридичному сенсі. Наша мета — моральний заклик до всього світу, який виходить з того, що лише пам'ять про минуле може зберегти всіх нас людьми, а Захід — попередити від помилок

шляхів насильства, руйнування, фанатичного догматизму. Така моральна кампанія самоочищення могла б об'єднати чесних людей на Заході і в нашій країні. Разом з тим очевидне, що увага до минулого мусить сполучатися з живою турботою про сьогоденне життя — з його труднощами, трагедіями й небезпеками, з турботою не лише за світові проблеми, а й за конкретних людей. Мені здається, що "Московське звернення" є типовою відповіддю також на Ваше попереднє питання, бо показує підхід живого демократичного руху в СРСР до оборони загальнолюдських моральних вартостей.

ПИТАННЯ: Наскільки погіршилася ситуація для активістів демократичного руху, що залишилися в СРСР, після висилки Солженіцина?

ВІДПОВІДЬ: Ситуація безперервно погіршується. У практичному плані ми не можемо зрозуміти, що означає ця висилка. Вона схвилювала весь світ, але наслідки — бажані для влади чи протилежні — залежать від усіх нас. Не лише від людей, що живуть у Радянському Союзі.

КИТАЙСЬКІ КОМУНІСТИ ПРО РОСІЙСЬКИЙ ІМПЕРІЯЛІЗМ

Як відомо, царська Росія допускалась непогальмованої агресії і територіяльної експансії впродовж довгих сторіч... Сьогодні радянська ревізіоністична провідна кліка нахабно фальшує та фабрикує історію і намагається відвернути засуд історії на давніх царів. Таким чином вона хоче виправдати свою соціал-імперіялістичну агресивну політику.

I. Вона заперечує стремління царської Росії до панування над світом і зображує її колоніяльне загарбництво як намагання перешкодити експансії інших держав і цим уможливити місцевій людності звільнитися від чужого поневолення.

З'ясовуючи політику царської Росії, Маркс у свій час сказав: "Її методи, її тактика, її маневри можуть змінитися, але провідна зірка цієї політики — світове панування — є незмінна". Також Енгельс бачив, що царська Росія "використовує безперервно мінливі цілі великодержав-суперників як засіб для досягнення своєї мети, що ніколи не зміняється, ніколи не сходить з очей: панування Росії над світом". У своєму творі *Імперіялізм — найвища стадія капіталізму* Ленін виказав, що в 1914 р. царська Росія, як колоніяльна держава, займала більшу поверхню колоній, ніж усі колонії Франції, Німеччини, США і Японії разом, і після Великобританії стояла на другому місці. Але радянський журнал *Нова й сучасна історія* в першому числі цього року твердить, що "немає доказів", які підтримували б "твердження, що метою царської Росії було здобути світову гегемонію".

II. Вторгнення царської Росії до інших країн, її спроби здобути їх, називають намаганням "добросусідської політики" і під-

---

Надрукована тут стаття — це виїмки з коментаря, що його надрукував англомовний журнал *Пекінг Рев'ю* за 7 вересня ц. р. під назвою "Чорна нитка проходить крізь дві династії — Про нових царів, що виправдують агресію і підбої старих царів". — Редакція.

держкою у "визволенні". Царську Росію представляють навіть як "жертву агресії".

Розглядаючи захоплення царською Росією величезних просторів китайської території на південь від зовнішніх гір Хінган, Маркс казав, що це терен, "...який вона (Росія) від часів царя Олексія Михайловича до Миколи завжди намагалася посісти". Також Ленін виказав, що "політика царського уряду в Китаї є злочинною політикою", і що "європейські уряди (при тому один із перших російський уряд) вже почали ділити Китай". Але *Нова історія Китаю*, видана радянськими ревізіоністами 1972 р., твердить тепер, що "на відміну від західних держав, російський уряд провадив іншу політику супроти Китаю, змагаючи до встановлення з ним добросусідських взаємин", і що "царський уряд з власної ініціативи ані не наклав Китаєві нерівних договорів, ані не підтримував договорів, підписаних після 1860 р.". *Історія СРСР*, видана радянськими ревізіоністами в 60-их роках заступає погляд, що після підписання договору в Айгуї (Айгун) і договору в Пекіні "політика царської Росії супроти Китаю залишалася без змін, тобто на базі миру"...

III. Насильні анексії, проведені царською Росією, називають "добровільним приєднанням".

Як усім відомо, багато союзних і автономних республік нинішнього СРСР царська Росія загарбала силою. Щодо територіальної експансії царської Росії Маркс виказав "надбаня" Росії від Петра Великого. Енгельс сказав: "Якщо російський шовінізм для завоювань Катерини II мав ще деякі претексти — не хочу сказати виправдання — то для завоювань Олександра про це не може бути мови... тут ідеться про голі, насильні завоювання чужих територій, про звичайну грабiж". Він також підкреслив "підкорення Центральної Азії" царською Росією. Але радянські ревізіоністи твердять у своїй пресі та інших виданнях, що казахи, киргизи, туркмени, башкіри, азербайджанці, вірмени, грузини, українці, білоруси, молдавани та інші народи — одні "добровільно об'єдналися з російською імперією", інші "просили про російську приналежність", деякі навіть "боролися за те, щоб їх приєднати до Росії". Виглядає, що народи всюди запрошували царську Росію до інвазії та окупації. Але вже в 30 томі *Великої радянської енциклопедії*, виданої 1937 р., розкрито цю брехню. Там пишеться, що т. зв. "добровільне приєднання казахського народу" було тільки "очевидною брехнею" і "мітом, що його гарячково поширювали великодержавні шовіністи і казахські буржуазні націоналісти". Це просто поличник сучасним радянським ревізіоністам.

IV. Жорстоке колоніальне погноблення царською Росією представляють, як "щасливий рай".

У своєму творі *Імперіялізм як найвища стадія капіталізму* Ленін представив у таблиці, що в 1914 р. із загальної території Росії 22,8 млн. кв. км. 17,4 млн. кв. км. становили колонії. Він кількакратно підкреслював, що царська Росія є "тюрмою народів" і "здобула світовий рекорд у гнобленні народів". Також Сталін ствердив, що "агресивність російського націоналізму" поєднувалась із "ролею царського ката у відношенні до неросійських народів". Але *Історія СРСР, Туркменістану і Любої України*, видані радянськими ревізіоністами, пишуть, що "Росія принесла добу щастя країні (Центральній Азії)", що царська Росія була "спасителем і оборонцем Туркменістану", і що анексія царською Росією України дала можливість українцям "визволитися від нужди та почати нову добу щасливого життя". Щоб представити Росію як "щасливий рай" для різних національностей, радянські ревізіоністи відверто фальшували історію. В 32 томі *Великої радянської енциклопедії*, виданої 1936 р., зазначено, що "колоніальна політика царської Росії принесла киргизам всезростаюче убозство та знищення, і що населення Киргизії в 1803-1913 рр. зменшилося на 7-10%". Але ватажок радянських ревізіоністів твердив у публічній промові 1964 р., що панування царської Росії "звільнило Киргизію від загрози знищення, як окремої нації"...

Брежнев і компаньйони люблять представляти себе "марксистами-леніністами", "учнями і спадкоємцями Леніна". Але їхні заяви про російських царів є дуже далекі від марксизму-ленінізму.

Чому нові царі так дбають про те, щоб виправдати агресію та експансію старих царів? Відповідь така, як сказав Енгельс: "Кожний росіянин, шовініст, раніше чи пізніше впаде на коліна перед царизмом". Дві династії — династія Романових і династія Хрущов-Брежнев — є пов'язані чорною ниткою: агресивною та експансивною природою великоросійського шовінізму та імперіялізму. Єдина різниця в тому, що остання надягнула на себе плащик "соціалізму", насправді ж є соціал-імперіялістичною.

Але історія є об'єктивною дійсністю, що не допускає жодного фальшування і якої ніхто не може вигадати. У спробі виправдувати старих царів і крокувати їхнім шляхом до панування над світом — нових царів Брежнева і компаньйонів постигне ще ганебніший кінець, ніж старих царів.

Критерії, за якими в Києві роздають епітети друзів і "недрузів"

Анна-Гая Горбач

У журналі *Жовтень* за грудень 1973 появилася на сторінках 114-117 стаття маловідомої київської дослідниці творчості М. Коцюбинського Валентини Михайлюк "Коцюбинський очима друзів і недругів". Авторка дає короткий огляд перекладів творів М. Коцюбинського, які появилися німецькою мовою, почавши від тих, що друкувалися у Відні на сторінках *Ruthenische Revue* та *Ukrainische Rundschau* як і окремими виданнями у Відні та Празі *Pro bono publico*, 1909, *Ukrainische Erzaehler* 1909. Далі йде мова про переклади творів Коцюбинського з 1930-их років, що виходили в СРСР і були призначені головню для німецької меншини, а може частково і для немалої кількості німецьких політичних емігрантів, що прибули туди після 1933 р. Ці переклади, на жаль, у Німеччині залишилися цілком невідомі. Врешті авторка вираховує переклади з НДР та ФРН та згадує найновіше київське видання в-ва "Дніпро" *Тіні забутих предків* в перекладі Йони Грубера.

Про давні та новіші переклади з НДР ми вже інформували українського читача (*Сучасність*, 1/1963) і повторювати відомих фактів не будемо. В статті В. Михайлюк не така важлива інформація, як підтекст такого рода "дослідів", на основі яких вони взагалі пишуться і якими стараються накидати українським читачам на рідних землях та на еміграції тенденційні погляди на історію української літератури.

Валентина Михайлюк не мала в руках ні всіх моїх перекладів, ні не диспонує повною картиною "Коцюбинськіяни" в Західній Німеччині та Швейцарії. Саме Швейцарію В. Михайлюк промовчує, хоч тут появилася збірка *Фата Морпрана та інші оповідання*, що її вона головню критикує. Невідомою авторці залишилася також добра збірка Марії Мірчук з 1942 р., в

108 якій М. Коцюбинський був представлений оповіданням "П'ятизлотник" (Die Scholle, Leipzig).

Що Валентині Михайлюк матеріал "підсунуто" і доручено писати статтю, яка б здискредитувала мою роботу і "виправила" заподіяну мною шкоду, слідно з порівняно обширної дискусії з моїм вступом до перекладу *Фата Моргана* в її статті і тих обширних цитат з коментарів, написаних "друзями" з НДР, яких вона ставить у протывагу мені як "недругів". Коли б читач думав, що тут ідеться справді про якісь інформації про переклади Коцюбинського чи критику моїх перекладів, то він помиляється. В. Михайлюк наприклад датує неправильно мій переклад "Тіней" 1951 роком і промовчує інші мої переклади з Коцюбинського (хоч антологія *Синій листопад* є в Київській Центральній бібліотеці) а саме "Він іде" та "Інтермеццо", що відкривають цю мою першу антологію української прози з 1959 року. Саме позитивний відгук на ці два твори Коцюбинського в німецькій критиці допоміг мені видати збірку перекладів з Коцюбинського у серії "Бібліотека світової літератури" ексклюзивного швейцарського видавництва "Манессе". Ще заки я звернулася до видавництва "Манессе" з пропозицією видати збірку Коцюбинського, воно переговорювало із східньонімецьким перекладачем Фрідріхом Шварцом, якого переклад *Фата Моргана* з 1960 р. згадує також В. Михайлюк. Однак тому, що переклад Ф. Шварца був зроблений з російської мови (як майже всі переклади "друзів" з НДР) і втратив через подвійне перекладання стилістичну і мовну барву, видавництво дало перевагу запропонованому мною перекладові). Валентині Михайлюк невідомий також передрук новелі "Він іде" у великій 24-томовій серії видавництва Гердера *Erzaehler der Welt* з 1971 р. Вона ствердила мабуть із задоволенням, що тут Коцюбинський попав на миле їй місце — поруч тогочасних російських письменників у том, який має назву *Geschichten und Novellen aus Russland* (російській літературі редактор уважав за доцільне присвятити три окремі томи своєї серії, в тому тільки дві новелі українських авторів — Коцюбинського "Він іде" та Стефаніка "Злодій"). (Листування в справі місця української літератури, що його я вела з редактором, ще одне свідчення про русофільство німецьких інтелектуалів і їх зневажливе ставлення до української культури).

Дискутувати з авторкою, яка в своїй київській провінційній ізоляції, куди не доходить ніяка західньонімецька, австрійська чи швейцарська газета чи журнал (західні щоденники подають двічі в рік огляди нової видавничої продукції), де не орієнтуються, як виглядає книжковий ринок і яка є рецепція української літератури

в західньому світі — це даремна витрата часу. Однак я хочу звернути увагу на той момент, який спонукав пильних київських обсерваторів у даному випадку хоч маленького клаптика звичайно закритої перед ними західньої літературної сцени підняти крик і кинути в мій бік епітет "недруга". Вразило їх, що хтось відважується представляти український літературний процес як окремих, незалежний від російської культури розвиток. Вже в критиці на мою антологію *Криниця для спраглих* В. Лук'янова в *Радянському літературознавстві* (но. 2, 1971) та Микола Жулинський в *Літературній Україні* (від 11 травня 1971) поставили мені за найтяжчий гріх, що я у своїй вступній статті написала, що український літературний процес розвивався "всупереч" намаганням російських офіційних кіл зліквідувати взагалі українське питання і не допустити до розвитку окремої української літератури. Останніми роками ми мали змогу спостерігати, як пильно стежать в Києві за тим, щоб задушити вже в зародку будь-яку думку про окремих український духовий розвиток, бо нові директиви кажуть, що треба все бачити тільки з перспективи "чуття єдиної родини" — тобто всесоюзної "вітчизни". Українці переживають повний поворот до стану 19 сторіччя, з тим тільки, що для "годиться" отечество можна в кожнонаціональній мові назвати "вітчиною"; в основному концепція завжди та сама. А чиновники від літератури, яким забезпечено привілеї червоної "буржуазії" та релятивний рівень життя (цей рівень не витримує порівняння з пересічним західнім) тільки й існують для того, щоб наглядати за дотриманням директив та вірності царсько-російській концепції в новому перелицьованні, в якій українській культурі призначено місце провінційної репродукції столичних процесів.

Щоб "збити" мої "фальшиві" твердження В. Михайлюк вибрала цитати з післяслова К. Рунге до східноберлінської антології *Ukrainische Erzaehler, Berlin 1963* (див. моя рецензія в *Сучасності*, ч. 10, 1963) — він же повторює за нинішніми інтерпретаторами українського літературного процесу (консультувався в Києві!), як то "прогресивні" російські сили помагали Україні розвиватися, в той час як польські, австрійські і свої "пани" придушували українську культуру. Про заборони друку українських книжок російським урядом, про можливості, які відкрилися у Львові в другій половині 19 сторіччя для українського духового розвитку, Рунге не згадує ніже словом. Що саме Коцюбинський почав свою письменницьку діяльність у тісній співпраці з львівським культурним центром, повинна б знати дослідниця В. Михайлюк, якби тільки вона хотіла заглянути в

бібліографію чи в його листування. Поруч листів до дружини письменника, листи до галицьких письменників і редакторів займають чи не найбільше місця в цьому листуванні. Вихваляючи дослідників з НДР як "друзів", авторка протиставить їм мою — Анни-Галі Горбач — працю і пише:

"Але, якщо перекладачі й літературознавці з НДР підходять до вивчення творчості українських письменників з наукових позицій, широ прагнуть донести до своїх читачів красу їх мистецького слова, літератори з табору антирадянськи настроєної еміграції намагаються фальсифікувати український літературний процес, по-своєму витлумачити доробок українських митців. До таких спроб вдається перекладачка А. Г. Горбач. Грішить проти правди вона й у своїх літературно-критичних студіях про М. Коцюбинського. Розглядаючи, наприклад, творчий метод автора *Fata Morgana*, А. Г. Горбач втискає його в рамки імпресіонізму, безапеляційно заявляючи при цьому, що М. Коцюбинський "заснував в українській літературі імпресіоністську течію з тонкою психологічною спрямованістю". Відомо, що М. Коцюбинський міцно стояв на позиціях критичного реалізму і в своїй еволюції впритул підійшов до методу соціалістичного реалізму. Ще з кінця 19 ст. він зазнав впливу марксистських ідей і як революційний демократ виступав захисником знедолених, писав революційно спрямовані твори... А. Г. Горбач ще більше збивається на манівці, заявляючи, нібито згодом М. Коцюбинський у своїй творчості особливо в "Тінях забутих предків" взагалі відійшов від соціальних проблем..."

Як бачимо з наведеної цитати, мій найбільший гріх полягає в тому, що я у своєму, до речі, скупому огляді, який мав на меті допомогти німецькому читачеві зрозуміти Коцюбинського на глі літературних напрямків 19-ого та початку 20-ого сторіч, відважилася його відірвати від загально російського процесу, бо тільки з цього погляду дозволено сьогодні в СРСР дивитися на українських авторів та їх твори. Однак, коли повірити не сьогоднішнім дослідникам, що з Коцюбинського зробили предтечу "соцреалізму" і називають його вірним послідовником російських "революційних демократів" (врешті в ці рамки втискають чи не всіх позитивних авторів, що творили напереломі 19-20 сторіч), але автобіографічному листкові М. Коцюбинського, що його він писав для видавництва "Вік" 1 грудня 1902 року, то впливи, що формували його літературний талант були таки "європейські", а не російські: "На вироблення мого літературного смаку мали вплив найбільше письменники європейські (Золя,

Стріндберг, Анре Гарборг, Кнут Гамсун, Від. А. Шніцлер, Верга і др." (М. К. Твори, т. 5. стор. 333). Подібно він висловлюється в листі до Михайла Мочульського з 30 лютого 1905 р.: "Свій літературний смак я виробив під впливом європейської літератури. Слов'янські літератури мені менше подобаються. В останні часи я дуже захоплююся північними письменниками..." Зрештою про "імпресіонізм" Коцюбинського писали і пишуть наші й чужі дослідники його творчості не вперше і моє твердження не має жодного "відкривального" характеру. Тут Валентині Михайлюк треба посперечатися з такими фахівцями як Феліксом Якубовським, Дмитром Чижевським, та О. Черненко, що оце минулого року опублікувала більшу студію саме на цю тему ("Михайло Коцюбинський — імпресіоніст", *Сучасність*, чч. 6-10, 1973). Черненко і знайшла слушні паралелі у творчості Коцюбинського до тих авторів, що їх називає наш письменник в автобіографічному листку. Для В. Михайлюк, як і зрештою для цитованих нею друзів-дослідників з НДР, вихованих в радянському дусі, головний критерій світового значення якогось письменника це його "участь в соціально-визвольній боротьбі" (в даному випадку українського народу), і в ці рамки втискають також М. Коцюбинського. Вона забуває, що в Західній Німеччині, Австрії та Швейцарії до мистецьких творів все ще підходять з формально-естетичної точки зору, а не з позалітературних позицій, зумовлених політичними чи соціологічними міркуваннями.

Як велике досягнення і знак прихильності німецьких друзів з НДР, авторка наводить цитати з енциклопедичних статей про Коцюбинського та українську літературу в *Maeyers Lexikon*, 1967. Валентині Михайлюк можна порадити, щоб пошукала вона в *Deutsche Bibliothek* в Ляйпцігу за такими західними лексиконами, як *Der Grosse Brockhaus*, *Herders Literaturlexikon*, *Kindlers Literaturlexikon*, *Story-Scientia* (це далеко не всі) і вона відкрила б, що "недрузи" спромоглися на куди обширніші та багатші інформації німецьких читачів про українську літературу та її авторів, ніж ті "друзі", що відробляють накладений їм державними установами контингент, сидівши перед тим на відрядженевих стипендіях з грошей платників податків УРСР в Києві чи Москві. Бо порівняно з широким місцем, яке "друзі" в НДР приділяють російській літературі в перекладацькій та енциклопедичній інформативній програмі, Україна займає найменше місця з усіх слов'янських літератур. Це ми ствердили на підставі статистики видавничих каталогів з НДР. Валентині Михайлюк й тим київським дослідникам, що так завзято

112 наглядають за тим, щоб ніхто не відступив хоч би на крок від приписаних директив, варто задуматися над одним з віршів Ігоря Калинця з його циклу "Звернення зі стін":

*впізнаю тебе
таким співучим батогом
ніхто ще не замахувався
на своїх синів*

*і по тому
як завзято топчеш мене
у землю
впізнаю тебе*

*тільки ти одна
можеш так легковажно
до сусіда бігати
по сіль духовну*

*і вогню позичати
щоб на власну стріху
півня пустити*

До питання українсько-єврейських взаємин

З великим задоволенням прочитав я статтю п. Ізраїля Клейнера. Їхня поява в *Сучасності* важлива не тільки з огляду на новий та цікавий матеріал. Мабуть не менш вимовне те, що після яких 60 років політично свідомі й активні євреї, як І. Клейнер та А. Радигін, друкуються в українському журналі. Це повернення до кращих традицій раннього двадцятого сторіччя, коли прогресивна інтелігенція двох народів — українського і єврейського — знаходила спільну мову, треба широко вітати.

Звичайно, з усіма твердженнями п. Клейнера стосовно українців важко погодитися. Категоричний закид, що, мовляв, євреї знають з власного досвіду, "що будь-який вибух українських національних почуттів набирає форми величезного єврейського погрому" (*Сучасність*, жовтень 1973, стор. 112) вражає поверховністю та непоінформованістю. Коли приглянемось ближче подіям 1917-1921 рр., то побачимо, що навіть у найважчих умовах свого існування нова українська держава старалася забезпечити право на свободний розвиток усім національним меншостям. Це стосується головню до євреїв, про що на іншому місці писав сл. п. Соломон Гольдельман. Не менш гуманно поставилися галицькі українці до євреїв. Ще до часу перебрання влади в Галичині, а саме 18 жовтня 1918 року, Українська Національна Рада визнала євреїв за окрему національність і закликала їх вислати своїх представників до цього репрезентативного органу (М. Лозинський, *Українська революція: Галичина*, стор. 20).

П. І. Клейнер повинен знати, що до більшовицького наїзду погромів майже не було. В той час євреї користувалися далекойдучими правами в українській державі, а проте частина єврейського населення (хоч і не було погромів) поставилася вороже до проголошення Четвертого Універсалу як і до цілого державно-творчого процесу українського народу. Підкреслюю, це сталося далеко до погромів. На мою думку, вже прийшов час, щоб євреї приглянулися критично цьому аспектові українсько-єврейських відносин.

Метою цього листа не є заперечувати, що були негідники, які робили погроми. Так, вони були, — але при чому тут цілий український народ чи його рівень національної свідомості? Паралельно, хіба, можна судити цілий єврейський народ за вчинки численних чекістів єврей-

114 ського роду? Одначе, можна з певністю твердити, що обидва чинники спричинилися до посилення радикалізації в українсько-єврейських взаєминах.

Хочу навести ще такий приклад. Недавно генеральний прокуратор США, Вільям Саксбі заявив, що, мовляв, в добі меккартизму в 1950-их роках в США єврейські інтелектуали були "залюблені в комуністичній партії". Зразу після цієї заяви Саксбі різні єврейські організації гостро запротестували проти такого виступу відповідального члена уряду США, вимагали від нього спростування, чи навіть його резигнації.

Така реакція єврейських організацій була наскрізь оправдана. В часі війни і ще довго після неї, чимало американських інтелектуалів захоплювались комунізмом. Казати, що це було прикметою тільки євреїв — розходитья з правдою. Бож були тоді між приятелями комуністичної диктатури також англосакси, французи, німці, чи навіть люди українського роду в США. З другого боку приписувати прокомуністичні симпатії всім єврейським інтелектуалам в США — це повний нонсенс, бо були тоді в єврейських колах США видатні люди, які вели акції проти тодішньої прорадянської хвилі в Америці. До речі, найближчим дорадником сенатора Мек Карті був адвокат Рой Кон, людина єврейського роду. Обтяжування цілого народу, чи хоч би одної його верстви, вчинками одиниць, виправдувати не можна.

Тарас Гунчак

Тарас Гунчак є професором історії в Ратгерському університеті в США, та автором есею п. н. "Переоцінка Симона Петлюри й українсько-єврейські відносини в роках 1917-1921", що був надрукований у єврейському англосовному журналі *Jewish Social Studies* в США за липень 1969 року. Редакція

Втрачені сподівання

Nadezhda Mandelstam, HOPE ABANDONED, New York: Atheneum, 1974, 687 pp. Надежда Мандельштам, ВТРАЧЕНА НАДІЯ, Нью-Йорк: Атенеум, 1974, 687 стор.

Мемуари Надежди Мандельштам *Втрачена надія* — це твір, який вимагає подвійного сприйняття, просто тому, що збудований він на двох рівнях: як опис півстолітньої історії Радянського Союзу 1920-1970 років і також, як пам'ятник поетові Осипові Мандельштамові, чоловікові авторки. Заповіджена, але тільки частинно здійснена мета цієї другої частини спогадів (перша уже видана В-вом "Атенеум" під назвою *Hope Against Hope* — *Надія проти надії*) описати своє особисте життя, розповідаючи про свої переживання. Таким чином, Н. Мандельштам дає всебічну картину періоду сталінського володіння й терору.

Починає авторка розповідь від "жовтневої" революції 1917 року, веде читача здебільшого через двадцять і тридцять роки і кінчає часом писання мемуарів. Надежда Мандельштам привертає увагу до кожної людини, кожного знайомого, кожного хоч би й найменшого факту і наприкінці читання мемуарів читач уже добре ознайомлений і з її особистим життям і з загальним становищем людей у Радянському Союзі. Але ж ця подорож через історію, хоч і цікава, врешті стає надто довгою, надто монументальною чи й героїчною. Читача починає втомляти необмежена кількість фактів, що ними засипає його Н. Мандельштам. Тематичний засяг надто широкий, щоб його легко було сприйняти в цілості. Мабуть, тому, що авторка вимагає, щоб читач пережив протягом кількох днів те, що вона переживала сама протягом усього свого життя: революцію, громадянську війну, НЕП, колективізацію, терор, безробіття, голод, переслідування — повний страхітливих явищ і емоцій період історії СРСР.

Найцікавіший аспект мемуарів — це зустрічі читача з визначними знайомими Надежди Мандельштам. Усе це переважно люди з-поміж інтелігенції, письменників і мистців. Зустрічаємо у мемуарах Анну Ахматову, переслідувану режимом поетку, інколи неприємну людину, що її дехто із знайомих прозиває "Акумою". Згадуються: російська поетка Марина Цветаєва, поет-символіст Вячеслав Іванов, що його творчості Осип Мандельштам не долюблював, письменник Борис Пастернак, Ілля Еренбург, Михайло Зошенко. Вплетений у спогади

116 навіть короткий анекдот про видатного українського актора Амвросія Бучму, що його Сталін постійно підозривав у зрадництві, тільки тому, що він у якійсь із вистав вивів знаменито "зрадника революції" (стор. 324).

Головною постаттю, що її авторка виводить постійно перед очі читачів, сам чоловік її — Осип Мандельштам, чи не один із найбільших російських поетів 20-ого сторіччя. В цьому, мабуть, основний недолік усієї книжки спогадів. Хоч життя Надежди Мандельштам нерозривно зв'язане з життям її чоловіка і хоч головна увага у спогадах присвячена його постаті і його поезії і щойно в дальшому авторці, як його дружині, то виведений нею Осип Мандельштам уявляється інколи, як мітологічна постать, якийсь неприступний божок, що залишив світові свою неоцінену творчість. Представлений Мандельштам наче б у ролі якогось біблійного святого — дуже мудрого, скромного й ніжного — докола якого крутиться усе: і реальний світ і життя авторки. Без упину підкреслює Надежда Мандельштам безмежність їхньої близькості й любови, називас свого чоловіка не Осипом, не Мандельштамом, але "М", ніби якоюсь далекою людиною, без обличчя, без особовости. Щойно на самому кінці книжки (на останніх двох сторінках!) Н. Мандельштам включає до своїх спогадів написаний нею восени 1937 року лист до її чоловіка, кілька місяців до його смерті в Сибірі. Цей двосторінковий лист — своєрідний справжній мікрокосм усього твору — краще представляє поета, авторку, їхні взаємини й дух даної епохи, як усі попередні сторінки. І тому ж варто привести його в цілості:

"Ося, мій рідний, далекий друже!

Любий мій, бракує мені слів, щоб написати цього листа, якого ти можливо ніколи не прочитаєш. Я пишу його в порожнечу. Може ти вернешся, а мене вже тут не знайдеш. Тоді це буде остання пам'ятка про мене.

Ося, яке радісне було наше дитяче життя. Наші сварки, наші суперечки, наші забави і наша любов. Тепер я навіть не дивлюся на небо. Кому показати, як побачу на ньому хмарину?

Пам'ятаєш, як ми принесли до нашого злиденного мандрівного дому-халабуди наші бідні харчі. Пам'ятаєш як чудово смакує чудом роздобутий хліб, коли його споживаєш удвох. Нашу останню зиму у Воронежі. Наші радісні злидні і вірші. Як ми, купивши, вже не знаю, яйця чи ковбасу, верталися з бані. Мимо нас їхав віз з сіном. Було це холодно і я мерзла у своїй куртці (Чи ж не доведеться нам ще більше мерзнути? Я знаю, як тобі зимно). І я запам'ятала цей день: я чітко, до болю зрозуміла, що ця зима, ці холодні дні, ці злидні — це краще й останнє щастя, яке випало на нашу долю.

Кожна моя думка біля тебе. Кожна слезина і кожна усмішка — тобі. Я благословляю, мій друже, мій супутнику, мій сліпий проводирю, кожний день і кожну годину нашого важкого життя.

Ми, немов сліпі щенята, обіймали один одного і нам було добре. І твоя бідна загониста голова і все безумство, з яким ми марнували

наші дні. Яке це було щастя — і як ми завжди знали, що це власне є щастя. 117

Життя є довге. Як повільно і важко гинути одному — одній. І нам — нерозлучним — така доля? Чи ми — щенята, діти — чи ти — янголе — заслужив на це? І все йде далі. І я не знаю нічого. Та я знаю все — і кожний твій день і кожна година — мені очевидні і зрозумілі — як у сні.

Ти приходиш до мене кожної ночі у сні, і я завжди питаю тебе, що трапилося, але ти не відповідаєш.

Останній сон: я, у брудному ресторані брудного готелю купую якісь харчі. Зі мною були якісь чужі люди й, купивши, я зрозуміла, що не знаю куди нести все це добро, тому що не знаю, де ти.

Прокинувшись, я сказала Шурі: Ося вмер. Не знаю, живий ти чи ні, але з того часу я втратила твій слід. Я не знаю де ти. Чи почуєш ти мене. Чи знаєш, як я люблю. Я не встигла сказати тобі, як я тебе люблю. Я не вмю сказати і тепер. Я тільки кажу: тебе, тебе... Ти все зі мною і я — дика і недобра, яка ніколи не вміла плакати — плачу, плачу, плачу.

Це я — Надя. Де ти?

Прощай — Надя

З цього листа можна врешті зрозуміти, хто такий був Осип Мандельштам, хто така вона — Надежда Мандельштам. Усвідомляємо вкінці, що той, ніби надприродний, "М" є насправді "Осею", "сліпим щенятком". Здійнявши свого чоловіка із збудованого йому п'єдесталу, щойно тоді Надежда Мандельштам спромагається показати нам правдиву людину, що нею був цей надзвичайний єврейський поет. Важко було читачеві пробитися до висот Осипа Мандельштама без допомоги його дружини. На жаль, ця допомога приходить надто пізно.

Наші зауваги, звичайно, не визначають, що *Втрачена надія* не має вартості, чи їй не варта уваги. Навпаки, ці спогади є і залишаться важливим документальним свідченням про сталінський терор, цінним причинком до творчості й поезії Осипа Мандельштама, що їх часто аналізує авторка у своїх спогадах, як також до біографії інших російських письменників. Шкода тільки, як уже сказано, що в цих спогадах дружини поета надто мало про неї саму.

Олександр Мотиль

ЗАБОРОНА СВЯТКУВАТИ РОКОВИНИ ШЕВЧЕНКА. АРЕШТИ СТУДЕНТІВ І СВЯЩЕНИКІВ.

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — З України одержано інформації, що заплановані цього року відзначення роковин Тараса Шевченка в дні 9 березня у Києві й у Львові не відбулися. Святкування заборонили партійні органи. Це довело до студентських демонстрацій в обох містах. В тому ж часі були переведені численні арешти серед студентів високих шкіл Львова. Такі заходи урядових чинників пов'язані з зростанням національної свідомости та політичної активности в колах молоді. Очевидці твердять, що в останньому часі молоді українці демонстративно виявляють свою національну ідентичність. Це проявляється зокрема в уживанні української мови.

В лютому ц. р. відбулися також численні арешти серед священників західних областей України. Арештованих обвинувачували в поширюванні молитовників та виконуванні душпастирських обов'язків в рамках забороненої владою Української Католицької Церкви. Сімох священників засудили на довічне ув'язнення.

"ЧИСТКА" В БІБЛІОТЕЦІ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВАЖКЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ В'ЯЗНІВ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — Від декількох місяців органи КГБ у Львові переводять перегляд книжкового фонду бібліотеки Львівського Державного Університету ім. Івана Франка. З бібліотеки вилучують не тільки залишки книжок передреволюційного періоду, але також радянські видання, що можуть в будь-якій мірі причинитися до росту національної свідомости українців. Частину вилучених книжок передають до спеціального книжкового фонду, дозвіл на користання якого можна одержати тільки від КГБ.

Одержано також вістки про долю окремих українських патріотів, що перебувають тепер у в'язницях чи таборах примусової праці. У зв'язку з тим, що Валентина Мороза й далі тримають в келії Владмирської в'язниці разом з кримінальними злочинцями, які, за інспірацією тюремних властей, знущаються над ним, він рішений почати голодівку не пізніше як Ілипня ц. р. Поганий також є стан здоров'я Ірини Стасів-Калинець, яка ще наприкінці минулого року важко захворіла. Вячеслав Чорновіл, якого тримають у Мордовських таборах, перебуває тепер у

бараци загостреного режиму т. зв. БУР-і. Причина покарання невідома. Разом з Чорноволом у БУР-і сидить московський астроном Кронід Любарський, засуджений на п'ять років ув'язнення у "виправно-трудовах" таборах. 119

ВИСТУП П. ЛІТВІНОВА НА ОБОРОНУ В. МОРОЗА І Л. ПЛЮЩА

Нью-Йорк (Комітет оборони радянських політичних в'язнів). — Павло Літвінов, відомий російський демократичний діяч, член Ініціативної групи в обороні людських прав у СРСР і внук колишнього міністра закордонних справ СРСР Максима Літвінова, прибув до Нью-Йорку 8 квітня ц. р., і 9 квітня мав пресову конференцію, на якій роздано його заяву. У своїй заяві Літвінов, між іншим, інформує про трагічне становище українського історика Валентина Мороза у Владимирській тюрмі. Літвінов говорив: "Мороза посадили в камеру разом з кримінальними в'язнями, які його побили. Згодом його перевезли до ізолятора. Довше перебування в ізоляторі міцно порушило його нервову систему. Мороз, як і його дружина вимагають від влади, щоб його перевели до концентраційного табору. Він заповів, що якщо його не перевезуть до табору до липня 1974 р., — він голодуватиме до смерті. Знаючи Мороза, в мене немає сумніву, що він так і зробить. Мороз, — продовжує Літвінов, — вже чотири роки відбув в Мордовських таборах, де він написав надзвичайно сильну (коли йдеться про ревеляції) працю п. н. *Репортаж із заповідника імені Берії*. Вийшовши на волю в 1969 р., Мороз продовжував свою діяльність, але вже в червні 1970 р. його заарештували і в листопаді засудили на 14 років ув'язнення в тюрмі, таборі й заслани".

Про Леоніда Плюща Літвінов сказав, що його стан здоров'я теж трагічний і треба йому негайно допомогти. Останньо йому дають ліки, від яких тіло спухає, а його дружину Тетяну Житникову, переслідують за те, що вона інформує світ про долю чоловіка. На пресовій конференції роздано західнім кореспондентам копію листа Літвінова, академіка Андрія Сахарова і відомого чеського політичного діяча — Їржі Пелікана до західніх лівих кіл із закликом, щоб вони стали в обороні переслідуваних в СРСР і ЧСР. В листі згадується прізвища українських в'язнів — Івана Світличного, Валентина Мороза, Леоніда Плюща і Петра Григоренка; росіян Володимира Буковського і Кронада Любарського та чехів Міляна Губеля, Ярослава Сабату, Їржі Тесара, Їржі Мюлера. Коли Літвінову поставили питання про переслідування релігії в СРСР, він згадав репресії проти Української Католицької Церкви та проти литовських католиків і баптистів в цілому СРСР — як тих, які є об'єктом найсильніших репресій режиму. Літвінов заявив, що він буде постійно перебувати в США, хоче працювати викладачем фізики і активно допомагати своїм друзям в СРСР в їхній боротьбі за людські права.

З життя українців у світі

■ У Гарвардській Серії Українських Студій, що її видає Гарвардський Комітет Українознавства під проводом проф. Омеляна Пріцака, видано, як її том 16, частина II, в англійському перекладі молодого українського науковця Юрія А. Перфецького, професора з Ля Саль Коледжу у Філадельфії, *Галицько-Волинський Літопис*, видатну пам'ятку української історіографії і письменства, яка охоплює 1201-1292 чи точніше 1205-1289 роки історії України-Руси. Здійснений Юрієм А. Перфецьким на підставі усіх дотеперішніх дослідів переклад *Галицько-Волинського Літопису* англійською мовою з передмовою гол. редактора Гарвардської Серії Українських Студій проф. О. Пріцака є першим в науковій літературі світу. Видано цю пам'ятку з коментарями і примітками перекладача, бібліографією, індексом імен, прізвищ і географічних назв, як також з картою Південно-Східньої Русі 13-ого сторіччя та родоводом Руриковичів. Названий вище Комітет підготує видання першої частини Іпатського Літопису — *Київський Літопис* в перекладі Татяни Чижевської, професора Вейнського Стейтвого Університету. В дальшому будуть видані окремими томами: критичне видання текстів обох літописів, коментарі з окремих ділянок спеціалізації — візантології, тюркології й угрології, балтицької, польської і чеської історії, як також монографії про мову літописів в усіх її літературних аспектах. Появився переклад *Галицько-Волинського Літопису* у в-ві В. Фінка у Мюнхені п. н. *The Nupatian Codex I: The Galician-Volynian Chronicle. An Annotaed Translation by George Perfecky.*

■ Українці в Канаді плянують заснувати український дослідний осередок при Торонтському Університеті. Згідно з інформаціями проф. Юрія Луцького, опублікованими в журналі *Студент* за лютий 1974 року, цей осередок мав би мати дослідно-публікаційний характер ("дослідний проєкт") і повним науково-дослідним осередком став би тільки згодом. Плянується заснування такого осередку в порозумінні з Університетом і Комітетом Українців Канади. Початок видавничих плянів передбачений на осінь 1975 року. Осередок співпрацюватиме з Гарвардським Українським Науковим Інститутом, редакцією Енциклопедії Українознавства під проводом проф. В. Кубійовича,

■ Український еміграційний письменник Іван Керницький, відомий широко і в діаспорі і на Україні, як гуморист і фейлетоніст Ікер, відзначив минулого, 1973 року, 60-річчя свого життя і 40-річчя літературної праці виданням книжки новель, гуморесок і фейлетонів п. н. *Будні і неділя*. Видано книжку в Нью-Йорку під фірмою Об'єднання Українських Письменників в екзилі "Слово" з обкладинкою й ілюстраціями Едварда Козака-Ека і з передмовою Остапа Тарнавського. На зміст книжки склалося три оповідання і сорок фейлетонів та гуморесок, вибраних з багатющої творчості автора. Іван Керницький, народжений 1913 року на Львівщині, є автором збірок оповідань і нарисів *Святоіванські вогні* (Львів, 1934), *Мій світ* (Львів, 1938), *Село говорить* (Київ, 1940), *Циганськими дорогами* (Мюнхен, 1947), *Перелетні птахи* (Нью-Йорк, 1952), повісти *Герой передмістя* (Нью-Йорк, 1958) та п'єс *Пан інспектор* (Львів, 1932), *Квім папороті* (Краків-Львів, 1943), *Король стрільців* (Львів, 1943).

■ В Чикаго помер 31 березня 1974 року на 61-ому році життя поет і журналіст Теодор Курпіта, відомий під літературним псевдонімом Теок. Покійний був автором збірок поезій *На достівах весняних* (Львів, 1934), *Not a Pass* (Мюнхен, 1946), *Вибране* (Мюнхен, 1947), *Чорні хризантеми* (Чикаго, 1958), збірки пародій *Карикатури з літератури* (Мюнхен, 1947), книжки сатир *П'яте через десяте* (Мюнхен, 1949), збірника пісень в композиціях М. Федорова *Сальви і мальви* (Чикаго, 1967), як також низки п'єс для дітей. В 1945-1946 роках був видавцем-редактором літературно-мистецького журналу *Рідне Слово*, що виходив у Карльсфельді б. Мюнхену.

■ Із шостого тому здійсненого київським Видавництвом художньої літератури "Дніпро" видання *Юрій Смолич: Твори в шести томах* (Київ, 1971-1973) вилучено заповіджені видавництвом і автором у проспекті для цього тому літературні спогади Юрія Смолича, що були видані трьома книжками *Розповідь про неспокій* (1968), *Розповідь про неспокій триває* (1969), *Розповіді про неспокій немає кінця* (1972). Замість цих спогадів включено до цього останнього тому творів Ю. Смолича його трилогію з 1928-1933 рр. "Прекрасні катастрофи", "Розмову з читачем" та "Я вибираю літературу". У слові до передплатників у шостому томі сказано:

"Видавництво і автор перепрошують передплатників за зміни проти проспекту в змісті шостого тому цієї збірки творів. За проспектом до цього тому мали ввійти "Розповідь про неспокій", "Розповідь про неспокій триває" та "Розповіді про неспокій немає кінця". За час від виходу в світ цих книжок автор одержав велику кількість листів від читачів. У

листах висловлювалося і схвалення, і критичні зауваження, і багато ставилося конкретних запитань. Поміж тих зауваг та запитань було чимало слухних, котрі автор не міг залишити без відповіді в самому ж тексті опублікованих уже книжок. Ще раз уважно й прискіпливо переглянувши події тих давніх років та зваживши на листи читачів і побажання товаришів по перу, автор побачив, що в мемуари треба внести чимало доповнень, а декотрі сторінки переписати заново. Тому автор вирішив не поспішати з перевиданням, ґрунтовно опрацювати всі три книги, а тоді вже подати їх на суд читачеві.”

Справжньої причини вилучення мемуарів із збірки творів Ю. Смолича ні видавництво, ні автор не подали. Її треба шукати в засудженні цих спогадів про двадцяті і тридцяті роки партійною і режимно-літературною критикою, натяком на що була атака режимного критика М. З. Шамоти проти *Розповідей про неспокій* Ю. Смолича, надрукована в органі ЦК КПУ *Комуніст України*, но. 5, за травень 1973 року, стор. 93.

У найбільшому бразильському журналі *О Глобо*, який виходить в Ріо-де-Жанейро, появилася в числі за 28 березня 1974 року дуже прихильна замітка про видану Вірою Вовк-Селянською антологію п. н. *О кантаро (Жбан)*. Автор замітки Жозе Роберто Тейшейра Лейте, колишній директор Національного Музею Мистецтва, мистецький критик і науковець, дослідник творчости нідерляндського маляра Петера Бройгеля, пише: *”Жбан — Нове українське мистецтво — прекрасна книга. Відповідальні за вступне слово і переклад — Віра Вовк, Сілейда — за діаграму і Товариство Бразильського Графічного Мистецтва — за друк. Ідеться про репродукції творів модерних мистців України, кожна із яких пов’язана з текстом віршів, що їх авторами є сучасні українські поети. Усе зроблене з таким смаком і так тонко, що цей графічний твір править за одне з найкращих видань останніх років у Бразилії”*.

Видаваний у Гамбургу в Західній Німеччині бібліографічний журнал *Cirily* (Sigil), подав в окремому — третьому зошиті — присвяченому екслібрисові, репродукції чотирьох екслібрисів, виконаних українським графіком Яковом Гніздовським, між ними екслібриси для Богдана Кравцева і для Марії-Марти Гніздовської. Редактором й автором цього зошита журналу *Cirily* був мистецтвознавець Рудольф Нісс.

У видавництві Семінару Українських Студій при Гарвардському Університеті появилася нове, перше за шкільний рік 1973/1974, число журналу *Рецензія* — англomовного огляду радянських наукових публікацій п. н. *Recenzija: A Review of Soviet Ukrainian Scholarly Publications*. Виходить *Рецензія* з 1970 р. кожного півроку за ре-

лекцією докторантів і студентів українських студій у Гарварді, і під керівництвом проф. Омеляна Пріцака, як факультетного дорадника. На зміст цього нового числа склалися статті-рецензії: Зірки Заремби Филипчака із Вільямс Коледжу про видану 1969 р. в Києві монографію Платона Білецького *Український портретний живопис XVII-XVIII ст.*; професора Мічигенського Університету Асі Гумецької про книжку Віктора Косяченка *Українська радянська байка* (Київ, 1972), фінляндського славіста й дослідника давньої української літератури Ричарда Гантулі з Гарвардського Університету про видану 1972 року працю Леоніда Махнівця *Григорій Сковорода*, молодого українського історика, дослідника нової історії України Романа Сольчаника з Ратгерського Університету, Н. Дж., про книжку І. К. Васюти *Селянський рух на Західній Україні в 1919-1939 рр.* (Львів, 1971), та молодій але за-авансованій вже дослідниці української археології Олександри М. Уляни Климишин з Гарвардського Університету про перші чотири випуски публікованого в Києві кварталника *Археологія* із змістовним оглядом археологічних видань на Україні з 1917 року. Видано це число *Рецензії* силами редакційної колегії під проводом Зенона Е. Когута і в складі: Ліля Еверетт, Наталя Кононенко-Мойл, Франко Сисин та Ричард Мантуля.

Наш співробітник, Василь Качуровський з Чикаго не прийняв гонорару за його статті в Сучасності. Повернений ним гонорар заховуємо на передплату для тих читачів, що не мають змоги за журнал платити. Жертводавцеві щире спасибі.

Адміністрація В-ва

НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ":

Серія: Література і мистецтво

- Ч. 25. Олекса Ізарський, КИЇВ, роман, Мюнхен, 1971, 452 стор.
Роман відомого українського романіста Олекси Ізарського з життя українського студентства в Києві в 1930-их роках, що є продовженням його ж повістей *Ранок* і *Віктор і Ляля*.
Ціна 9.00 дол.
- Ч. 26. Самюель Беккет, ЧЕКАЮЧИ НА ГОДО й ОСТАННЯ СТРИЧКА КРАППА, Мюнхен, 1972, 101 стор. Обкладинка Юрія Соловія.
Дві п'єси провідного європейського письменника, народженого 1906 року в Ірландії, Самюеля Беккета, в українському перекладі Богдана Бойчука (*Чекаючи на Годо*) та Юрія Тарнавського (*Остання стрічка Краппа*).
Ціна 2.50 дол.
- Ч. 27. Олекса Ізарський, САКСОНСЬКА ЗИМА, повість, Мюнхен, 1972, 173 стор.
Повість Олекси Ізарського з життя української інтелігенції, вивезеної під час Другої світової війни з України на примусові роботи в Саксонії у Німеччині.
Ціна 4.00 дол.
- Ч. 28. Євген Маланюк, ПЕРСТЕНЬ І ПОСОХ, Епілоги, Мюнхен, 1972, 75 стор. Обкладинка і портрет роботи Любослава Гуцалюка.
Остання збірка поезій померлого 1968 року видатного українського еміграційного поета Євгена Маланюка, приготована до друку автором ще за його життя і видана згідно із його задумом. Охоплює збірка три цикли поезій "Лютий", "Поле бою" і "Парастас".
Ціна 2.50 дол.
- Ч. 29. Емма Андіївська, РОМАН ПРО ДОБРУ ЛЮДИНУ, Мюнхен, 1973, 291 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.
Нова повість відомої української еміграційної письменниці Емми Андіївської, авторки низки збірок поезій і роману *Герострати* (1971). Відбувається дія повісти в таборі ДП і її героями є українські втікачі з часу після Другої світової війни.
Ціна 5.95 дол.

- Ч. 30. Анна Ахматова, РЕКВІСМ, Переклав Борис Олександрів, Мюнхен, 1973, 22 стор. Обкладинка Мирона Левицького.

Світової слави поема російської поетки українського роду Анни Горенко-Ахматової в українському перекладі Бориса Олександра. З портретом авторки.

Ціна 2.00 дол.

- Ч. 31. Василь Симоненко, БЕРЕГ ЧЕКАНЬ, Видання друге, доповнене, Вибір і коментарі Івана Кошелівця, Мюнхен, 1973, 306 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Вибір поезій Василя Симоненка із збірок *Тиша і грім* та *Земне тяжіння* із включенням його казок, оповідань із збірки *Вино з троянд*, щоденника, як також поезій заборонених в УРСР або спотворених радянською цензурою. В додатках надруковані вірші інших поетів — друзів В. Симоненка, присвячені його пам'яті. Друге, доповнене видання охоплює також вірші із поетичної спадщини В. Симоненка, опубліковані після 1966 року.

Ціна 6.95 дол.

- Ч. 32. Авраам Шифрін, ЧЕТВЕРТИЙ ВИМІР, Мюнхен, 1973, 431 стор. Переклад з російської: В. Кобрин. Обкладинка: М. Левицький.

Спогади визначного єврейського політичного діяча Авраама Шифріна (тепер в Ізраїлі) з його 10-річного перебування в тюрмах і концтаборах СРСР. В книзі, ілюстрованій фотографіями окремих в'язнів і картами розміщення таборів, наświetлені побут і важкі переживання в'язнів різних національностей, в тому числі й українських, між ними Митр. Йосифа Сліпого, Катрі Зарицької, Михайла Сороки, Юрія Шухевича, Володимира Горбового.

Ціна 7.95 дол.

- Ч. 33. Федеріко Гарсія Льорка, ЧОТИРИ ДРАМИ: Криваве весілля. Пустошня. Панна Розіта. Господа Бернарда Альби. Переклад з еспанської Віри Вовк у співробітництві з Вольфрамом Бургардтом і Г. К. Мюнхен, 1974, 229 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Переклад чотирьох найвидатніших п'єс із драматичної творчості визначного еспанського поета Федеріко Гарсія Льорки (1899-1936), автора збірок поезій *Книга поем* (1921), *Циганське романсеро* (1928), *Поет у Нью-Йорку* (1940).

Ціна 6.95 дол.

- Ч. 34. Фрідріх Дюрренматт, ГОСТИНА СТАРОЇ ДАМИ, Трагічна комедія, Переклад з німецької Віри Вовк і Є. П., Мюнхен, 1974, 106 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Український переклад широковідомого драматичного твору одного з найвидатніших німецькомовних драматургів сучасності — швейцарського письменника Фрідріха Дюрренматта (нар. 1921). Героїня п'єси — мультимільйонерка Клер Цаханасян.

Ціна 3.00 дол.

- Ч. 35. ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР, Поезія — Проза — Критика, Видання друге, перероблене і доповнене, Упорядкування, вступні статті і біографічні довідки Івана Кошелівця, Мюнхен, 1974, понад 700 стор.

Хрестоматія поезії, прози і критики старшого, середнього і молодих поколінь в сучасній літературі Української РСР.

Ціна 15.00 дол.

- Ч. 36. Жан Кокто, ЛЮДСЬКИЙ ГОЛОС, Переклад Оксани Соловей, Мюнхен, 1974, 43 стор.

Драматичний монолог видатного сучасного французького письменника, мистця і театрального діяча Жана Кокто (1889-1963) в українському перекладі Оксани Соловей. Вперше *Людський голос* був введений на сцені Французької Комедії 1930 року.

Ціна 1.50 дол.

- Ч. 37. Олекса Веретенченко, ЗАМОРСЬКІ ВИНА, Поезії, Мюнхен, 1974, 122 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Нова збірка поезій українського еміграційного поета Олекси Веретенченка, автора збірок поезій *Перший грім* (1939), *Дім вічності* (1951), історичної поеми *Чорна долина* (1952) і перекладу Байронової поеми *Мазепа* (1959).

Ціна 3.60 дол.

- Ч. 38. Богдан Кравців, ГЛОСАРИЙ, АБО ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК ТАЄМНИХ, ПРИЗАБУТИХ, І НЕ ЗАВЖДИ ЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ, Сонети, Регенсбург — Рутерфорд, 1949-1974, 73 стор. Віньєта, заставки і кінцівки роботи мистця Якова Гніздовського.

Збірка сонетів, написаних в 1945-1948 роках під час перебування автора у Західній Німеччині. У поетичній творчості Богдана Кравцева *Глосарій* — одинадцята книжка поезій.

Ціна 3.50 дол.

- Ч.11/30/. Іван Лисяк-Рудницький, МІЖ ІСТОРІЄЮ І ПОЛІТИКОЮ, Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки, Мюнхен, 1973, 441 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Збірник праць і статей відомого українського еміграційного історика Івана Лисяка-Рудницького на історичні й політичні теми — з нової української історії 19 і 20 сторіч. Окремі статті стосуються М. Драгоманова, І. Франка, В. Липинського, М. Хвильового.

Ціна 7.90 дол.

- Ч.12(31). Анатоль Камінський, ДИНАМІКА ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ, Мюнхен, 1973, 236 стор.

Третя з черги — після *На новому етапі* (1965) та *За сучасну концепцію української революції* (1970) — праця відомого українського еміграційного публіциста Анатолія Камінського з розглядом проблем української національної революції під сучасну пору. Автор аналізує різні революційні й еволюційні компоненти визвольної боротьби на тлі загальної політики СРСР.

Ціна 4.90 дол.

- Ч.13(32). Документи ч. 7. *ЗА ЩО УСУНУЛІ ШЕЛЕСТА? Мюнхен, 1973, 72 стор.

Передрук вступного слова і першого розділу із розгромленої в СРСР книжки кол. першого секретаря ЦК КПУ та члена Політбюра ЦК КПРС Петра Шелеста *Україно наша Радянська*, як також в *Комуністі України* із засудженням цієї книжки та схвальних рецензій на неї О. Носенка, Ю. Смолича та В. Козаченка, друкваних у радянських журналах після її появи.

Ціна 1.50 дол.

- Ч.14(33). Документи ч. 8. Іван Дзюба, ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ ИЛИ РУССИФИКАЦИЯ? Перевод с украинского, Мюнхен, 1973, 306 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка. Надруковано в порозумінні з Фондом ім. Герцена в Амстердамі.

Російський переклад широковідомого трактату І. Дзюби про сучасну русифікаційну політику кремлівського режиму в УРСР. Книжка попереджена передмовою від видавництва "Сучасність"

Ціна 7.95 дол.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Валентин Мороз*: Із тюремних поезій.
4 *Ліда Палій*: П'ять любовних віршів.
7 *Олекса Ізарський*: Зустрічі і листи — Йоганнес фон Гюнтер.
17 *Макс Рудмен*: В сусідній клітці. Переклад *Богдана Бойчука*.
26 *Дмитро Козій*: Над новою повістю М. Понеділка вершиться суд.
34 *Ася Гумецька*: До світла (Про поезію Міртали Кардиналовської).
43 *Іван Кошелівець*: Олександр Довженко в Одесі.
61 *Аркадія Оленська-Петришин*: Монографія Святослава Гординського про українську ікону.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 69 *Мирослав Прокоп*: Перемішування населення в СРСР і Україна.
83 *Ж.П.Х.*: Драгоманівська спадщина сьогодні.
91 *Костянтин Зеленко, Юзеф Лободовський*: До питання українсько-польських взаємин.
98 *Р. К.*: Міжнародна хроніка.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 101 *Андрій Сахаров*, інтерв'ю: Солженіцин і ситуація в СРСР.
104 Китайські комуністи про російський імперіалізм.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 107 *Анна-Гая Горбач*: Критерії, за якими в Києві роздають епітети друзів і "недрузів".

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- 113 *Тарас Гунчак*: До питання українсько-єврейських взаємин.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 115 *Олександр Мотиль*: Втрачені сподівання.

118 ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 120 З життя українців у світі.
124 Нові видання "Сучасности".

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
(para "Suchasnist")
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschlikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1974 рік

одно число: річно:

Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	2.00	20.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	20.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 8. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Promenadeplatz

Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München

Kto Nr.: 22278-809

В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ БІБЛІОТЕЦІ
"СУЧАСНОСТІ"
ВИДАНО ТАКІ НОВІ КНИЖКИ:

Ч. 13(32)
Документи ч. 7.

ЗА ЩО УСУНУЛИ ШЕЛЕСТА?

Передрук вступного слова і першого розділу із розгромленої в СРСР книжки кол. першого секретаря ЦК КПУ та члена Політбюро КПРС Петра Шелеста *Україно наша Радянська*, як також статті в *Комуністі України* із засудженням цієї книжки та схвальних рецензій на неї О. Носенка, Ю. Смолича та В. Козаченка, які були друковані у радянських журналах після її появи. Книжка має 72 сторінки.

Ціна 1.50 дол.

Ч. 14(33)
Документи ч. 8.

ИВАН ДЗЮБА

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ ИЛИ РУССИФИКАЦИЯ?

Переклад з української мови.

Російський переклад широковідомого трактату І. Дзюби про сучасну русифікаційну політику кремлівського режиму в УРСР. Книжку надруковано в порозумінні з Фондом ім. Герцена в Амстердамі. 306 сторінок. Обкладинка Л. Гуцалюка.

Ціна 7.95 дол.

Замовляти ці книжки можна у видавництві "Сучасність"